

14. Élet-, termékenység- és szerelemjelképek

1. A víz

Az életvíz

a) A víz mindennek a kezdete és mindennek a forrása, olyan még nem differenciálódott ősprincípium, amiből minden lehetséges forma megszülethet, és amibe minden megszületett forma egyszer visszatér.¹

A víz szimbolikájának témakörébe az előbb már tárgyalt halálvíz-képzet mellett beletartoznak az ősvíz, az élet vize, a magzatvíz, az élet forrása jelentések is. A vízi jellegű őskáosz ugyanis nemcsak az elnyeletés és a feloslzás helye, hanem a halálból való feltámadásé is, és így a halál vize a mítoszokban természetszerűen válik **az újjászületés közegévé**. A víz egyszerre teremtő és romboló erő: ott van az élet kezdetén és a végén, a Föld születésekor és a Föld pusztulásakor. Mivel a születés és a halál vize azonos, a vízbe való temetkezés a reinkarnációt szolgálja. Amint ezt Róheim Géza *A kazár nagyfejedelem és a turulmonda* című tanulmányában kifejti, ez valósult meg a nagy hun király, Attila temetésekor is.² Az átmeneti rítusokban alkalmazott rituális fürdők, keresztelési szertartások stb. szimbolikus síkon valószínűsítik meg az ősvízben való elmerülést, majd az új életre való feltámadást. Ez a szimbolizmus azon az egyszerű tapasztalaton alapszik, hogy víz nélkül nincsen élet.

Mircea Eliade különbséget tesz a föld és a víz nőisége, illetve anyasága között³, utóbbit kozmikusabb szimbólumnak tartva. A föld az az elem, amiből az ember teste keletkezik, és amivé az emberi test válik a halál után, a víz ellenben a világ teremtésének kozmogóniai mítoszaiban jut alapvető szerephez, és ugyanez az ősvíz jelenik meg az eszkatologikus özönvíz mítoszokban is, amelyek a világ apokaliptikus pusztulásáról szólnak. A víz a világ anyja, a föld minden élőnek és minden embernek az anyja.⁴

A víz az élet szubsztanciája, ezért a mitológiák a világ és az élet keletkezését a **kozmosz ősvíz**tel hozzák összefüggésbe. A *Teremtés könyve* így ír erről: „A vizek közepén keletkezzék szilárd boltozat, és alkosson válaszfalat a vizek között. Úgy is lett. Isten megalkotta a szilárd boltozatot, és elválasztotta vele a boltozat fölötti és a boltozat alatti vizeket.”⁵

A magyar néphit szerint a földet és az egész világot víz veszi körül, alattunk ugyanaz az ősvíz van, mint ami a teremtés kezdetén is jelen volt. A „le egészen a cethalig” magyar szólás jelentése ’nagyon mélyre’, ’le egészen az legalsó kulminális pontig’.

A **cethal** az életet adó vízi elem állata. A víz tetején úszó földet a cethalak tartják a hátukon, és ezeknek mozgása kozmikus halált okoz. Általánosan elterjedt magyar hiedelem, hogy a földrengést az elfáradt cethalak mozgása okozza: „A föld vízen van, négy hal tartja. Ha a négy hal helyet vált, cserélnek, elfoglalják egyik a másét, akkor reng a föld.” (Magyarfalu)⁶ Lükő Gábor ezt a cethal-képzetet az urál-altaji világkép szerves részének tartja, és az egész szimbolizmus kialakulását a népi világkép természetes logikájával magyarázza: egyetemes tapasztalat, hogy a víz mindenütt a földből fakad fel, ha elég mélyre ásunk, mindenütt vízre bukkanunk, amiből arra lehet következtetni, hogy a föld vékony kérge az ősvíz tetején úszik tutaj módjára, de mivel

¹ Eliade M. 2005. 202.

² Róheim G. 1984. 127–252.

³ Eliade M. 2005. 201–211.

⁴ Durand G. 1977. 283–286.

⁵ Ter 1, 6–7.

⁶ Bosnyák S. 1980. 18., 46. szöveg.

a föld a vízben elsüllyedne, a mitológiák elképzelik a megfelelő tartó állatot is, aminek méretei arányosak a föld méretével.⁷

Ady verseiben a cethal kozmikus sorsszimbólum: „*Óh Istenünk, borzasztó Cethal, / Sorsunk mi lesz: ezer világnak? / Roppant hátadon táncolunk mi, / óh, ne mozogj, síkos a hátad.*” (A nagy Cethalhoz)

b) A vízi elemhez nemcsak a kozmosz születése kapcsolódik, hanem általában véve **minden élet keletkezésének víz a közege**. A vízben életerő rejlik, a víz **életforrás**, erre utal az „élő víz” kifejezés.

Ezért van az, hogy a víz minden megjelenési formája (pl. tenger, tó, folyó, forrás stb.) feminizálódik, a termékenységistennőknek vízi jellegük van. A turulmondában az Álmos születését hírül adó csodás álom arról szól, hogy Emesének, az Árpád-ház ősanjájának méhéből forrás fakad, amely idegen földön válik hatalmas folyóvá. A kereszténységben Szűz Mária a „tenger királynője” vagy a „tenger csillaga”.

c) Az isteni víz **az örök élet forrása**, az idő legyőzője. A keresztény ember ezzel az életet adó vízzel a keresztelezési szertartás által kerül kapcsolatba. A katolikus teológia szerint a keresztség szentségét közvetlen halálveszélyben világi személy is kiszolgáltathatja, és a rítus akkor tekinthető érvényesnek, ha az illető az egyház szándékának megfelelően az „N. én téged megkeresztellek...” formula kíséretében tiszta vizet önt a megkeresztelendő személy fejére.⁸ Pap hiányában ilyen keresztelezési szertartásokra a hagyományos világban gyakran került sor: „*Odamentünk keresztelni es Lujzikalagarba. De mondta, a pap megtanyitott, hogy írja a kátekizmusba es, hogy ha meghal, akkor kereszteljük meg. Legyen ijen hó, harmat, víz, csak legyen. Met messze vótunk! De most itt közel van.*” (Moldva, Szeketura)⁹

d) Az élet vize **az Égből származik**, az istenségek a mennyei vizek birtokosai. „*Elhagytak engem, az élő vizek forrását, hogy kutakat ássanak maguknak és repedezett kutakat ástak, amelyek nem tartják a vizet.*” – mondja az Úr Jeremiásnak.¹⁰ A jelkép egy csíki vallásos népében így jelenik meg: „*Irgalmasságodnak itass vizeivel, / Kegyelmességednek táplálj kenyérével, / Hogyha a végóra talál, / ne kövessen örök halál!*” (Csíkszentkirály)¹¹ A moldvai csángók azt tartják, hogy a világvégén kiszáradnak a kutak, és csak az Antikrisztusnak lesz vize.

Az égi vizek kozmikusak és bőségesek, az egész világot képesek elárasztani. Csíkban azt tartják, hogy amikor a pap nagyszombaton vizet szentel a templomban (73. kép), olyankor a patakok és a kutak vize is megszentelődik, ezért bárholnan lehet szenteltvizet meríteni.¹² A Gyimesek vidékéhez tartozó Kostelekben a magyar anyanyelvű ortodoxok a vízkereszt napi vízszenteléskor mosakszanak a pataokban, a templomi lobogókat is vízbe mártják (74. kép), és az ilyenkor megszentelt vízbe egyéb életjelképeket (gyertyát, szentelményi erővel rendelkező növényeket) is behelyeznek (75. kép). A sírból húsvétkor feltámadt Krisztus örök élettel ajándékozta meg az emberiséget – ezt a teológiai gondolatot a szimbólumok nyelvén a bőven buzogó mennyei források képe fejezi ki a locsolóversekben: „*Föltámadt a Jézus Krisztus mondják az írások, / Vízöntő hetfőre buzognak a patakok, / eljöttem hozzátok ifjú létemre, / Hogy harmatot locsoljak egy szép növendékre, / mert ha meg nem locsolom ezten esztendőben, / nem virágozik szépet nekünk következő évben. / Virágozzék szépet, ékes virágokat, / nyerjen az égben fényes koszorúkat.*” (Csíkszentgyörgy) „*Gyönyörű a tavasz, / Mosolyog az élet, / Áldásokat integet / Az*

⁷ Lükő G. 1942. 59–60.

⁸ Várnagy A. 1993. 96.

⁹ Saját gyűjtés, 1994.

¹⁰ Lükő G. 1942. 43.

¹¹ Saját gyűjtés.

¹² Saját gyűjtés.

arany kikelet. / Föltámadt Krisztus, / Mondják az írások, / Vizöntő húsvétkor / Bugyognak a források.” (Csíkszentdomokos)¹³ Keresztelő Szent János ugyancsak egy kozmikus szent vízben, a Jordán folyóban keresztelt, amiben a vallásos néphit szerint azóta is égi víz, az örök élet vize folyik: „*Most jövök keresztül nagy hideg havason, / Tizenötödik napja, hogy mindig utazom. / A Jordán vizéből egy kis üveget hoztam, / Melyben az Úr Jézus megkeresztelkedett.*” (Gyimesfelsőlok, locsolóvers)¹⁴

Szent kút, forrás

Az istenségeket a vizek birtokosának tekintik, az istenek kedvelt megjelenési helye a források környéke, az istenségekkel kapcsolatban álló szent vizeknek **csodatevő erőt** tulajdonítanak. A mítoszokban a kutak tündérei, sellői, női istenségei egyszersmind a kutak gazdái és őrzői is. A magyar folklórban ilyen jellegű történetek *A vár és a forrás* típusú népmondák, amelyekben a tündérek mint a kutak és a jelentős építmények (várak) létrehozói, illetve tulajdonosai jelennek meg.

Az élet vizét tartalmazó kutak, források valamilyen mértékben mindig szakrális objektumok is. (76. kép) A moldvai Klézsében a falubeli kutaknak a „Dicsértések kútforrása!” szövegformulával ugyanúgy keresztvetéssel kellett köszönni, mint az út menti kereszteteknek. Voltak, akik ha nem is vetettek keresztet a kút mellett való elhaladásakor, a nyelvükkel keresztet rajzoltak a szájpadróljukra, és közben elgondolták a fenti formulát.¹⁵

A vizek megszentelt, égi mivolta magyarázza a források, kutak vizének csodatevő erejébe vetett hitet is. Magyarországon több jelentős ún. „szentkutas” búcsújáráhely is van, ezek legjelentősebbike Mátraverebély.¹⁶ Több történeti adattal is rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a moldvai katolikus csángók között is erős kultusza volt a csodás kutaknak. A Moldvát vizitáló Marcus Bandinus érsek 1648-ban a *Codex Bandinus*ban arról ír, hogy a szeretvásári katolikus kolostor felett a domboldalon lévő forrás vizében egykor vércseppek jelentek meg az Oltáriszentség ünnepének (Úrnapja) hajnalán, amitől a forrás is gyógyító erejűvé vált. A csodás gyógyulásokat és tisztulásokat az ortodox románok is a katolikus hit mellett szóló csalhatatlan bizonyítékként értelmezték, és emiatt „sok szakadár a római egyház kebelébe tért”, aminek folytán a féltékenykedő és haragra gerjedt vajda a csodás forrást „trágyával és egyéb mocskosságokkal” betömte, amitől a forrás gyógyító ereje is elenyészett.¹⁷ A történet 1986–1987 táján a Bákó melletti Trunkban fő elemeiben megismétlődött, amikor is a kommunista államhatalom klórt öntetett a gyanús körülmények között elhalt Benedek Márton nevű csángó csodadoktor telkén lévő kút rózsailatúvá vált vizébe, amitől a kút gyógyító ereje ugyancsak odalett.¹⁸ A két moldvai vallásos narratívában a csodatevő víz nemcsak **az égi erőnek** és **az életnek**, hanem ennek nyomán **az igaz hitnek** is a szimbóluma. A kútforrás tehát valódi isteni hierophánia, **a valódi transzcendens értékek** manifesztációja.

Az Oroszhegy határában lévő nyúládi kápolnarom melletti gyógyító kúthoz, az ún. „urusos kúthoz” való hivatalos zarándoklatokat az ott rendszeresen ismétlődő részegeskedések és verekedések miatt 1783-ban Batthyány Ignác erdélyi püspök betiltotta ugyan, de az oroszhegyiek áldozócsütörtökön hajnalban még a 20. században is kereszteltek és lobogókkal vonultak ki a gyógyító kúthoz, illetve a kápolna romjaihoz. Fontos volt, hogy már napkelte előtt kint legyenek, a gyógyulni

¹³ Mirk László közlése, *Honismeret* 1996. 2. 61–62.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Saját gyűjtés, 2005.

¹⁶ Bálint S.–Barna G. 1994. 260–264.

¹⁷ Domokos P. P. 2001. 370–371.

¹⁸ Peti L. 2005. 167.

akaróknak pedig akkor kellett mosakodniuk. A gyógyulásért cserében pénzürméket, ékszereket dobtak a kútba, vagy a beteg egyik ruhadarabját akasztották fel a mellette lévő keresztre, kerítésre. Miután imádkoztak és vallásos énekeket énekeltek, megreggeliztek, a fiúk „iratospálcát” készítenek ajándékba a lányoknak, akik kaláccsal viszonzták a búcsúfiát. A nagymisére érkeztek vissza a faluba, ahol ugyanúgy fogadták őket, mint a csíksomlyói búcsúból érkezőket, például a templomból kivett lobogókkal, keresztekkel is elébük mentek. A kommunizmus idején betiltották a búcsújárásnak ezt a formáját is, de sokan titokban mégis minden áldozócsütörtökön hajnalban felmentek a kápolnaromhoz és a szent kúthoz, amiért a rendőrök sokakat megverték, és be is zártak. A kút környékén ma is ruhadarabok vannak felaggatva a drótkerítésre és a forrás mellett álló vaskeresztre, amit egy Oroszhegyre költözött református ember állított hálából csodás gyógyulása miatt. A forrás vízének csodálatos voltát jelzi az is, hogy bár kint a helyszínen zavaros, de otthon mindig letisztul.¹⁹

A harmat

Az égből aláhulló tiszta harmat az ugyancsak égi eredetű tiszta méz pszichológiai rokona. A harmat ugyancsak az istenek ajándéka, **élet-, tisztaság- és erőjelkép**. A Szeged környéki katolikusok úgy tartották, hogy nagybőjtben csak azokat az edeleket szabad elfogyasztani, amelyeket „a harmat nevelt”²⁰, vagyis amelyek növényi jellegűek és egyszersmind égi tisztaságúak is.

A harmat jelképiségének alakulásában a napkelte előtti hajnali időnek – erről az aranykor jelképei kapcsán már szóltunk – fontos szerepe van, hiszen a szent kezdethez való tartozás fokozza az életet, egészséget, termékenységet varázsló víz mágikus erejét. Az életet adó víz és a szent hajnali idő szimbolikus jelentéseinek összekapcsolódása hozza létre a harmat jelképéhez kapcsolódó szimbolikus jelentéseket.

A hajnali harmat mágikus erejébe vetett hit általános egész Európában. A néphit szerint a harmatban van a föld ereje, zsírja. Ezért a hajnali harmatban mosakodni, mezítláb szaladni stb. mindenekelőtt **egészségvarázslás** céljából tanácsos, különösen tavaszi jeles napok, például Szent György-nap (ápr. 24.) hajnalán. Szabófalvában Szent György-nap reggelén harmatban mosakodtak a csángó lányok, hogy szépek legyenek: „Nállunk régend, Szent György riggelén mentek, sz moszdtak meg, jóreggelt abban a vízharmatban, trifujba (lóhere). Sz mondták, ke (hogy) szépülsz meg! Sz bibircsóktól isz őrizték a vénék... Mig fel nem jó a Nap, sz pendelybe futtak ki, trappogtak a trifujba, hol vot trifuj.”²¹ A népnyelv a Szent György-nap táján esett esőt is többfelé „szentgyörgyharmatnak” nevezi, és a hiedelmek szerint az ekkor hullott eső jó termést ígér, tehát a harmat **termékenyséjelkép** is.²² Ismerjük a harmat **gyógyító** funkcióját is, például ráolvasások szövegeiben és rítusaiban: „Eredj, menj el Asszonyunk, Mária, / Szent Simon földjire! / Szödd mög a földnek zsírját / és az égi harmatot. / Füröszd meg benne a te szent fiadat, / az áldott Úrjézust!” (Rábé, Szeged környéke)²³

Végezetül megemlítjük, hogy a harmat a fekete mágia eszköze is lehet. Mivel a harmatban van „a föld zsírja”, a boszorkányosok által végzett hajnali harmatszedés célja a tejhaszon elvétele, tehát az állatok megrontása is lehet. Erre utal a következő –

¹⁹ Vass Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2005.

²⁰ Lele József néprajzkutató szóbeli közlése.

²¹ Csoma G. 1997. 181.

²² Bálint S. 1977. I. 309.

²³ Polner Zoltán gyűjtése, In: Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Szeged–Budapest, 1998. 287.

romlott szövegű, kézírás után feljegyzett – gyimesi ráolvasásszöveg, illetve a használatához fűzött kommentár: „Az állattyainkot a boszorkányosok esszetörik. Tejit elveszik, meghigiccsák, tejfelit megvékonyiccsák, vaját megfehérik. Kérjük Páduai Szent Antalt, marháinkot öröjze a boszorkányoktól. Az olvasót elmondjuk az állatok részikre. [...] »Tudatom, a boszorkányok elhajtották a teheneinket a nyomatlan füre. / Rázatban [?], harmatban fejték, / szarvát megvékonyították, / szőrét esszeborzították, / tejét meghigitották, / a vaját megfehéritették.«”²⁴

A harmattal kapcsolatos mágikus tevékenységek hatását egyéb olyan körülmények is erősíthetik, amelyek által ugyancsak a kezdeti **aranykor idejének** szimbolikus felidézése valósul meg. Ilyen lehet a szent kezdethez való visszatérés az időpont megválasztása által (például tavasszal, Szent György-napkor, tavaszi nagyünnepok vagy vasárnap hajnalán, napkelte előtt stb. végzett rítusok), továbbá a meztelenül vagy szótlánul végzett mágikus cselekmények stb.

Megtermékenyítő víz

A mítoszokban nem mindig hangsúlyozódik az, hogy a vízben rejlő életerő valamilyen istenségtől származik. A mitikus tudatban a víz olyan szimbólum, ami önmagában is tartalmazza az életet. A népmesék gyakori motívuma a haldokló hősök életvízzel való megítatása, vagy a már halott hősök életvíz segítségével való feltámasztása. A népszokásokban – különösen az agrárkultusz szokásaiban, de a különböző kalendarisztikus ünnepi szokásokban is – gyakran találkozunk a vízzel való lelocsolás rítusaival, aminek jelentése mindig élet-, egészség- és termékenységvarázslás.²⁵ Ez a jelentés fordul elő a mágikus célú hiedelemcselekményekben is (pl. a kemencéből kivett kenyeret meglocsolták, a hazatérő aratógazdát szintén stb.). A víz (eső) termékenységjelkép jelentését a népi lírában Lükő Gábor *A magyar lélek formái* című könyvében bemutatta²⁶, ehhez itt sem tudunk más jelentéselemeket hozzátenni. A következő népdal két párhuzamos képei például egyértelműen kifejezik az élet és termékenység jelentést: „Jaj de szépen esik az eső, / Jaj de szépen zöldel a mező, / Közepibe legel a juhom, / Katona j-az édes galambom.”²⁷ Az eső-áldás azonosság szó szerint is megfogalmazódik a Kossuth-nótában: „Esik eső karikára, / Kossuth Lajos kalapjára. / Ahány csepp víz esik rája, / Annyi áldás szálljon rája.”²⁸

Szerelemvíz

Előbb utaltunk már arra, hogy a víz mint az élet születésének közege alapvetően feminin szimbólum. Mivel tartalmazza az életet és generálja a termékenységet, a víz a szerelemnek is a közege, a nemek egymás iránti vonzódását is kifejezheti: „Csepereg az eső, nem akar megállni, / Ez a barna kislány hozzám akar jönni.”²⁹ A gyergyói Sűgő-barlangban és a Homoród vidéki Almási-barlangban ún. „szerelemforrásokat” tartanak számon, amelyek arról nevezetesen, hogy aki iszik belőlük, felismeri a szerelme.³⁰ A népi lírában szintén találkozunk a „szerelemvíz”, „szerelempatak” szimbólumaival, estleg más szerelemjelképekkel együtt (pl. édes méz, zöld ág stb.). Például ebben a mezőségi csujjogatásban: „Palatkai csorgóvíz, / Olyan édes, mint a méz, / Aki iszik belőle, / Vágyik a szerelemre. / Én is ittam belőle, / szerelmes lettem

²⁴ Tánzos V. 1995. 52–53.

²⁵ Az idevágó gazdag irodalomból kiemeljük: Bachelard G. 1999a.; Eliade M. 2005. 202–228.; Pócs É. 1999.; Pop D. 1989.; Pozsony F. 1991. és 1992.; Ujváry Z. 1991b.

²⁶ Lásd: Lükő G. 1942. 25–27, 39–46.

²⁷ Vésztő, Bartók Béla gyűjt., Lükő G. 1942. 25.

²⁸ Uo. 27.

²⁹ Csík, Bartók Béla gyűjt. Uo. 26.

³⁰ Molnár Noémi egy. hallg. közlése, 2005.

tőle.” (Magyarpalatka) Vagy az alábbi ismert népdalban: „*Válaszúti nagy hegy alatt, / folyik a szerelem patak, / aki abból sokat iszik, / babájától elbúcsúzik.*”(Válaszút)³¹

Ugyancsak Lükő Gábor jelezte elsőként, hogy **a sár, a mocsár, a zavaros víz a tisztátalan szerelmi kapcsolat, az erkölcstelenség, a szégyen** jelképei lehetnek a népi lírában³²: „*De sok eső, de sok sár, / De sok legény megcsalt már. / Ha még egyszer úgy megcsal, / Megátkozom, hogy meghal.*” (Gyergyóújfalu) „*Túr a disznó, túr a mocsárszélen, / Tartottam szeretőt de már régen, / Ha tartottam, megszenvedtem érte, / Cudar világ, ne hányd a szememre.*” (Csík) Vargyas Lajos ezeket a jelentéseket nem tartja egészen egyértelműeknek, és csak „lappangó” szimbolikus jelentéseket feltételez, de ő is úgy véli, hogy „valami szégyenbe keveredett lány szerelméről lehet ezekben a népdalokban: „*Kiöntött a Tisza a partjára, / kis pejlovam térdig jár a sárba. / Sáros kantárszára a kezembe, / gyere kisangyalom az ölembe.*” (Apátfalva) „*Piros alma kigurult a sárba, / Ki felveszi, nem teszi hiába. / Piros almát felveszem, megmosom, / A rózsámat ölelem, csókolom.*” (közismert)³³ A nagyon is valószínű jelentés alátámasztására még két erdélyi népdalrészletet idézünk: „*Túlsó soron esik az eső, / mondd meg rózsám, lesz-e jóidő. / Elsárosodik a topánkám, / megver érte az édesanyám.*” (Gyimes) „*Gúnárunk a fekete, / azt a dolgot megtette, / Térdig érő nagy sárba, / felmászott a tojóra.*” (Mezőség)³⁴ A „sáros”, „sárba ránt”, „sárba tipor” stb. nyelvi kifejezések szintén erkölcsi megbélyegzés, erkölcsi megsemmisülés jelentésűek.

2. A tűz

Az ember tűzből van, mondja Szent Márton, mert lényege ugyanaz, mint a tűzé: felemészti a lényegét hordozó anyagiságot, és egyesül a forrásával.³⁵ A tűz tehát maga az élet, minden élő embernek van belső tüze. „*Akárki is volt ő, de fény, de hő volt. / Mindenki tudta és hirdette: ő volt*” – írja Kosztolányi Dezső a *Halotti beszéd* című versében. Mivel **az ember lényege a belső tűz**, ezért ez a jelképiség a szív szimbolizmusával kontaminálódik. A nyelv is kifejezi a tűz szimbólum életre vonatkozó jelentését: a „tűzről pattant” leányt vagy menyecskét felfokozott aktivitás jellemzi, ami lehet szexuális természetű is, a „hamvába holt” öregember életerejé ellenben fogytán van, belső tüze kialudt, legfőljebb a hamu alatt szunnyad még benne az élet tüze.³⁶

Az égésnek – amint ezt előbb már láttuk – intellektuális tartalma is van, ugyanis a tűz az elégés, a belső önemésztés árán tisztít és világosít. A belső égés, az élet elégetése ezért lehet a másokért **áldozatot vállaló értelmiségi magatartás** szimbóluma (pl. Krisztus „égő szövétnek”, a romantikus vátesz költő „lángoszlop”, amit követni kell stb.). Ez a hőstípus jelenik meg Móricz Zsigmond *A fáklya* című regényében, amelynek már a címe is erre a szimbolizmusra utal.

Mivel a tűz az élet lényegével azonos, természetes, hogy a szimbolikus világlátásban maga is megszemélyesül. Erre utal a „kialszik a tűz” kifejezés is, hiszen az rejlik benne, hogy valamikor „ébredt volt, szinte tudatos életet élt, amíg égett”. A nyelvjárásokban (például a székelyben és a csángóban), valamint a régi magyar nyelvben (például Károli Gáspár bibliafordításában) általánosan elterjedt „eleven szén” és „holt szén” ugyancsak arra utalnak, hogy a tűz élhet és meghalhat. Az

³¹ Kolozsvári egy. hallgatóktól, 2005.

³² Lükő G. 1942. 27, 39–40.

³³ Vargyas L. 1988. 482, 492.

³⁴ Kolozsvári egy. hallgatóktól, 2005.

³⁵ Chevalier J.–Gheerbrant A. 1995. II. 63.

³⁶ Lükő G. 1942. 29.

„eleven szén” Adynál is feltűnik hasonló jelentésben. Az *Akik mindig elkésnek* című versében a tűz a lélek, a lelkiismeret, a büntudat jelképe: „*Meghalni sem tudunk nyugodtan. / Amikor már jön a Halál, / Lelkünk vörösen lángra lobban. / Meghalni sem tudunk nyugodtan.*”³⁷ Az igézet elleni vízvetés szertartásában az „eleven szén” az égő, pusztító betegség szimbóluma, a víz pedig életforrás-szimbólum, amiben elpusztul a betegség. (A gyógyító rituális cselekménysor végén a betegnek ezért kell innia is a vízből.)

Az elalvó **gyertya** egyetemes lélekszimbólum. A magyar nyelvterület egészén elterjedt hiedelem, hogy mindenkinek, aki születik, gyertyát gyújtanak az égben, és amikor az elég, az illető személy akkor hal meg. Ezt fejezi ki az „eloltották a gyertyáját” szólás is.³⁸ A képzetnek megfelelően a rontás egyik elterjedt formája, hogy tudta nélkül gyertyát égetnek valaki számára. Ha a gyertya leég, az illető személy megbetegszik, esetleg meg is hal.

A tűz, mivel az ember életerejének szimbóluma, maga is megszemélyesül. A régi magyar néphitben sok tűzzel, tűzhellyel kapcsolatos mágikus rítus és tabu volt jelen, amelyek a tűz **antropomorf jellegére, lélekjelkép** mivoltára utalnak. Például a tüzet nem volt szabad kialudni hagyni, nem lehetett vassal piszkálni, tilos volt beleköpni, áldozati rítusokban időnként egy-egy falat ételt dobtak vagy korty vizet öntöttek a tűzbe stb.³⁹ A zsidó és keresztény hitvilágban gyakran **Isten lelke** jelenik meg a tűzben, például Mózes előtt az égő csipkebokorban.

Az ember belső életerejét jelképező tűz, **a felfokozott érzelmi élet** kifejezője is lehet, amikor is a hangsúly a spirituális égésre tevődik. Például az alábbi betyárdalban: „*Úgy ég a tűz, ha lobog, / Úgy élek én, ha lopok, / Ha nem lopok, cserélek, / Mégis igazán élek, / Ihaj, csuhaj, mégis igazán élek.*” (Körösfő) Vagy: „*De szeretnék tőgyfa lenni erdőben, / Ha valaki tüzet rakna belőlem, / Mer a tőgyfa kék lánggal ég füst nélkül, / Árva szívem soha sincs bánat nélkül.*” (Püspökladány)⁴⁰

A csillag és a Nap

A tűz egyik megjelenési formájának „látott” **csillag** ugyancsak **az ember lelkét, belső tüzeit, életerejét** szimbolizálja. Ezt a jelentést erősíti az is, hogy a csillag a lélekhez hasonlóan az éghez tartozik. Egyetemes képzet, hogy minden embernek van csillaga: születéskor új csillag jelenik meg az égen (vö. betlehem-i csillag), és az égről lehulló csillag mindenütt haláljelkép.

Mivel a csillag az ember lelkét jelképezi, a szerelmi varázslások során történő **csillagválasztás** jelentése **a lelkek egymáshoz láncolása**: „*Választanak csillagot. Este, mikor tiszta idő van, csillagok vannak... akkor menen, s napjövetre fordul, s e szemivel választ egy csillagot. Egy szépet... mellik legszebb, fényesebb, nagyobb. S akkor mondja: »Te csillag enyim vagy. Te az enyim voltál, s én elválasztottalak, Te ingem elhagytál, de én tölled el nem vállok. Én seprüvel seperlek, kapával kapállak, gereblyével gereblyéllek, seprüvel seperlek. Nem hagylak addig, amíg te hezzám el nem jössz!« Aztán még mondja: »Ne úgy jöjj, mint a szél, mint az eső, mint a havazó!« Csak nezze elé azt a csillagot és akkor – aszongya s aszongya – mikor ebba órába, abba pillanatba, mikor ő eztet elmondja, akkor a legény oda van menve leányhoz.*” (Klészse)⁴¹ Mivel a csillag örök, az általa szimbolizált lelki kapcsolat is örök időkre szól, túléli magát a tényleges párkapcsolatot. Petőfi Sándor minden bizonnyal jól ismerte ezt a hiedelmet, illetve a szerelmi varázslásnak ezt a rítusát, amikor *A*

³⁷ Lükő G. 1942. 29.

³⁸ O. Nagy G. 1988. 210–212.

³⁹ Erdélyi Zs. 1961. 405.

⁴⁰ Lükő G. 1942. 26.

⁴¹ Csoma G. 1997. 187.

négyökrös szekér című versében így írt: „*»Ne válasszunk magunknak csillagot?« / Szólék én ábrándozva Erzsikéhez. / »A csillag vissza fog vezetni majd / a múlt időknek boldog emlékéhez, / Ha elszakaszt a sors egymástól minket.« / S választottunk magunknak csillagot.*” A mezőségi Széken a fonóból a leány és a legény időnként kimentek „csillagot számlálni”, majd miután visszatértek, a bentiek affelől érdeklődtek tőlük, hogy hány csillag volt az égen, ami egyértelmű célzás volt a kint történt csókolózásra.⁴²

A csillaghullás az elválást, a szerelem végét jelképezi: „*Nincsen páros csillag, / nincsen páros csillag, / Mind lehullott a földre. / Nincsen szép szeretőm, / nincsen szép szeretőm, / Mind elhagyott az este.*” (közismert)

A népdalokban a csillag tehát **a szerelem tüzé**nek kifejezője. Különösen gyakori a páros csillag emlegetése („*Hajnal hasad, páros csillag ragyog, / látod-e babám, most is nálad vagyok.*”), a kettőnél több csillag – amint ezt Lükő Gábor észrevette – rendszerint a szerelmi helyzet problematikus voltát jelzi: „*Három csillag van az égen egyforma, / nem beszéltem a rózsámmal régóta.*” „*Három csillag van az égen egy sorba, / Három szeretőm van nékem egyforma.*” „*Három csillag van az égen egy rendbe, / Be nagy kést ütöttek az én szívembe*”.⁴³ A „bánatcsillag” kifejezés a szomorú emberi sors metaforája: „*Bú életem, bánat napom, / bú életem, bánat napom, / bánatcsillag alatt lakom.*” (Magyarózdai keserves)⁴⁴

Asztronómiai szempontból **a Nap** is csillag, és szimbolikus jelentése is a csillaghoz hasonló, hiszen ugyancsak **az ember lelkét** és **az ember egész sorsát** jelképezheti. Például az alábbi keservekben: „*Napom, napom, fényes napom, / homályba borult csillagom, / süss még egyszer világosan, / ne süss mindig homályosan.*” (Gyergyócsomafalva)⁴⁵ „*Napom, napom, fényes napom, / Gyászba öltözött csillagom. / Úgy teli vagyok bánattal, / Mind zöld fűszál vizharmatval.*” (Klészse)⁴⁶ Vagy *A három árva* balladájában: „*Kinek nincsen édesanyja, / annak nincsen fényes napja.*” (Pusztina)⁴⁷ Egy gyimesi műdalban a máshoz férjhezment szeretője lakodalmát néző legény így sóhajt fel: „*Most hasad meg az én szívem, / most lopják a napomat az égről.*” (Csinód)⁴⁸ A székely és csángó nyelvjárásban a „fényes napja elhaladott” kifejezés jelentése: ’sorsa rosszra fordult’.

Tűz és szexualitás

A szexuális forróság hőjét már az ókori szerzők is úgy értelmezik, mint az élethő legfelfokozottabb formáját. Tertullianus korai keresztény szerző például a lélek anyagi eredetét vallja és elképzelését az orgazmus fenomenológiájára alapozza: a lélek szerinte valamiféle forró szubsztancia, aminek a testbe való belépése a foganáshoz, eltávozása pedig a halálhoz köthető: „A két résztvevő fél egyetlen hatalmas összeütközésében az egész emberi test megrázkódik, és tajtékot (magot) vet, amelyben a test nedve csatlakozik a lélek forró szubsztanciájához. [...] Föl kell tegyem a kérdést: Nem azt érezzük-e a rendkívüli kielégülés hevében, mikor a szaporítónedv kilövell, hogy lelkünk egy része kiszakadt belőlünk? És nem érzünk-e ekkor gyöngeséget és levertséget, mely a látás elhomályosulásával jár együtt? Kétségkívül ez nem más, mint a lélek, amint magot hoz létre, amely a lélek

⁴² Székely Melinda egy. hallg. közlése, 1998.

⁴³ Lükő G. 1942. 38.

⁴⁴ Kocsis Melinda egy. hallg. gyűjtése, 2003.

⁴⁵ Lükő G. 1942. 37.

⁴⁶ Petrás Ince János gyűjtése. In: Domokos Pál Péter–Rajeczky Benjamin: *Csángó népzene*. Budapest, 1956. I. 99.

⁴⁷ Saját gyűjtés, 2003.

⁴⁸ Saját gyűjtés, 2004.

kicsordulásából keletkezik, amiként a test megcsapolásából keletkezik az a nedv is, amely a testet létrehozó magot tartalmazza.”⁴⁹

A tűz a szexuális váagnak is a jelképe. A népdalokban például – összefüggésben a lélekszimbólum jelentéssel – a **a szerelem belső tűzét** szimbolizálhatja: „*Tűzről pattant barna kislány vagyok én, / Kinek csók kell, hozzám jöjjön, adok én, / Adtam is én szádat is egy legénynek, / a legszebbet választom szeretőmnek.*” (Áj)⁵⁰; „*Megrakják a tüzet, / Mégis elaluszik, / Nincs az a szerelem, / Aki el nem múlik. // Rakd meg rózsám, rakd meg / Lobogó tüzedet, / Hadd melegítsem meg / Gyöngye kezeimet.*” (Csongrád megye)⁵¹ Az alábbi népdalban úgy tűnik, hogy a tűz tisztító-büntető és erotikus jelentése összekapcsolódik: „*Lányok, lányok, szentkirályi lányok, / vessen lángot az alsó szoknyátok, / az is azért vessen tüzes lángot, / szeretőmet elcsábítottátok.*” (Csíkszentkirály)⁵² Egy székely öregasszony így fejezte ki metaforikusan a szexuális vágy elmúlását: „*Miko' leán vótam, akkor még nem kellett egy kicsi melegségért a fűtőhöz közel húzódjam.*”⁵³

A tűz erotikus és szexuális jelentéseivel nemcsak a lírában, hanem a népi kultúra más területein is gyakran találkozhatunk, mindenekelőtt az udvarlással és a párválasztással kapcsolatos népszokásokban, ideértve a lakodalmi szokásokat is. A leány- és legényavatások rítusaiban például, amelyekre guzsalyasokban, Szent Iván éjszakáján stb. került sor, a tűznek rendszerint központi jelentősége volt. Nyárádszentimrén például égő csepücsutkát dugtak a legény lába közé és a leány szoknyája alá, amikor először ment a fonóba. A palóc vőlegény egy csomó kenderkócot gyújtott meg a kézfogóban, míg kérője kezében tartotta a menyasszony kezét. A Dunántúlon és a palócoknál az volt a szokás, hogy gyertyát gyújtottak a menyasszony kontyolása előtt.⁵⁴ Nem véletlen az sem, hogy a menyasszony és rokonsága „háztűznézni” mennek a legényhez.

A fenti szokáscselekmények szimbolikus jelentéseit keresve, megkockáztatható az a feltételezés, hogy a szexualitás, az életerő, a nemzőképesség mágikus serkentéséről lehet szó ezekben a szokásokban. A tűzcsiholás ugyanis egyértelműen a **gyermeknemzés** szimbóluma a világ különböző kultúráiban. Lükő Gábor több magyar és nem magyar példát idéz erre a szimbolizmusra: Hont megyében Luca napján gyermekek jártak házról házra acéllal és tűzkövel, hogy egész télen jól égjen a tűz, mondókájuk viszont egyébre is célzott: „*Acélt hoztunk kendteknek, / Cin legyen táljuk, cin legyen kanáljuk, / Fias legyen asszonyuk.*” Egyik magyar eredetmonda szerint az ördög tüzet csiholt Ádám ülőrészére az emberiség szaporítása céljából. A lapp menyasszony apja kovával tüzet csiholt, és megáldotta az ifjú párt. A csiholás nyomán keletkező szikrából a népmesékben is élet születik.⁵⁵

A szerelmi varázlások jelentős részében a tűz ugyancsak központi szerephez jut, hiszen a hevítés által a másik fél **erotikus vágyát** lehet **serkenteni**. A moldvai csángó lányok úgy rontják meg a legényt, hogy a menetiránnyal ellenkező irányban felszedik három lábnyomat, az összegyűjtött földre rávizelnek, majd az így kapott sárból gombolyagot készítenek, amit tüvel döfködnek a következő ráolvasásformula kíséretében: „*Hogy döföm a tüvel, / úgy döfjem a szívit, / hogy jöjjön utánam!*” Ezután a sarat felkenik a tűzhelyre egy újabb szövegformulával: „*Hogy ég a tűz, / úgy*

⁴⁹ Laqueur T. 2002. 65–66.

⁵⁰ Vargyas L. 2000. 403., II. 175. szöve.

⁵¹ Lükő G. 1942. 28.

⁵² Saját gyűjtés.

⁵³ Biró A. Zoltán: *Hétköznapi humorvilág*. Csíkszereda, 1997. 116.

⁵⁴ Lükő G. 1942. 33.

⁵⁵ Uo. 34–35.

égjen a szive értem!” (Magyarfalu)⁵⁶ A férjétől megunt moldvai csángó asszony levágja egyik körömdarabját, egy kevés szórt a szeméremtestéről, majd a forró kályhalapon a kés hegyével forgatva elégeti azokat. A kapott hamut végül a férje ételébe szórja vagy vörösborban itatja meg vele. Az időnként megismételt varázslás mágikus ereje kétségbevonhatatlan: „*S visszatért az ember úgy! Úgy égett a szive, hogy nem lehetett kigondolni. S többet az ő feleségit el nem hagyta, úgy szerette a feleségit, vége vót! Úgy megszerette a feleségit akkor. Úgy égett a szive, mikor megcsinálták.*” (Lészped)⁵⁷ Hasonló helyzetben az asszony viaszból is megformázhatta az emberét. Ilyenkor kiásta a tűzhely alját, és a viaszszobrot az égő tűz alá helyezte: „*Az hogy olvadtott úgy, úgy olvadtott az embernek szive utána.*” (Lészped)⁵⁸

A lidérc hiedelemkörben a tűz a gonosz démon szexuális vágyát, nemi erejét szimbolizálja. A „tűzlangja” formájában megjelenő lidérc szexuálisan nyomorgatja, elsorvasztja a gazdáját.⁵⁹ Az ördög piros színe az állati szenvedély, a tisztátalan nemi vágy jelképe, és ugyanakkor utal a tűz diabolikus erejére, mindent megemésztő, elpusztító hatalmára is.

A piros szín

A piros szín egyszerre a vér és a tűz színe, és ennek megfelelően alakul szimbolikus jelentése is: **a lélek, a szerelem**, általában **az élet** szimbóluma.⁶⁰ A gazdag jelképiséget itt csak két, lírai műfajokból vett példával illusztráljuk: „*Teli kertem zsályával, / Szerelemnek lángjával.*” „*Ez a kislány csak egyre tagadja, / Hogy ő nem járt sehol az éjszaka; / Megmutatja kis piros orcája, / Mind kihányta a szerelem lángja.*”⁶¹

A testi szerelem megéneklése miatt az egyház a szerelmi népdalokat „veres ének”-nek vagy „veres zsoldár”-nak nevezte, mivel a testi szerelem színe a piros volt. Erre vonatkozóan két 18. századi katolikus szerző elítélő véleményét idézzük: „*A fajtalanok pedig veres énekeket, dísztelen (értsd: ’illetlen’) meséket, Nymfát, Venust, Cupidot és sok trágárságot mondanak.*” „*Fonástok közt a Kristusnak haját / Nemde nem tépitek, fűjván veres zsoldárt?*”⁶² Hátrébb, a virágénekek kapcsán, szó lesz majd arról, hogy a szereleménekekre vonatkozó egyházi tiltás jóval korábbra tehető, már a 16. században is kimutatható.

A ruhadarabok, lábbelik piros színe („piros szoknya”, „piros pántlika”, „piros csizma” stb.) ugyancsak erotikus jelentésű. Vas megyében a piros csizmát „ördögfajta” csizmának hívták: „*Előbb nem volt ördögfajta csizma, hanem csak rendes, subickos, fekete.*”⁶³ A következő népdalban a piros függöny a kikapósság szimbóluma: „*A vár alatt kis korcsoma, / Solyom Eszti lakik abba’. / Piros firhang az ablakon, / Tiszturakkal teli vagyon.*”⁶⁴

Mivel a piros a vér színe, a vér varázsereje átmegy a piros színre is, ami **apotropeikus (rontáselhárító) erővel** rendelkező színné lesz. A szemmelverés hiedelemkörében rontáselhárító szerepű. (77. kép) A piros gyász célja a gonosz szellemek távol tartása, liturgikus színeként pedig – pl. pütkösdi piros miseruha, bíbornokok piros ruhája és kappája, vérrel bekent sámánok stb. – a varázslók, papok,

⁵⁶ Csoma G. 1997. 209.

⁵⁷ Uo. 212.

⁵⁸ Csoma G. 1997. 212.

⁵⁹ Dömötör T. 1981. 77–82.

⁶⁰ Erről bővebben: Erdélyi Zs. 1961. 405–418.

⁶¹ Uo. 406–407.

⁶² Bernáth B. 1981. 16.

⁶³ Erdélyi Zs. 1961. 412.

⁶⁴ Uo. 413.

uralkodók védelmét hivatott biztosítani, az ég–föld közötti közvetítők ugyanis mindig védelemre szorulnak.

A tűz mint termékenységvarázslás

A nyári napforduló tűzünnepeinek megtisztító funkciójáról előbb már volt szó. A Szent Iván-nap éjszakáján (jún. 24.) gyújtott tüzeknek⁶⁵ azonban a természet regenerációjában és a szerelmi kapcsolatokban is szerepük van, vagyis ez a tűz a megújulást, a termékenységvarázslást is szolgálhatja. Ebben nincs ellentmondás, ugyanis a tűz polivalens jelkép, és a megtisztítás jelentése kiegészülhet a regeneráció és a termékenység jelentéseivel. A Szent Iván-napi szokások bizonyos rítusaiban (pl. tűzön való átugrás, tüzes kerék eregetése) mindenekelőtt ez az életjelkép jelentés érvényesül. Hasonló szokáscselekményekre, ugyanilyen szimbolikus funkcióval, óesztendő éjszakáján is sor kerül. (Például az alsíki, kászoni cigányközösségekben ma is szokásban vannak hasonló rítusok.) A menyasszony tűzön való átugratásának szimbolikus jelentése ugyancsak ebbe a képzetkörbe vonható.

A nyári napforduló rítusai egy archaikus és egyetemes szemléletben gyökereznek: a napfordulóhoz a **megújulás, a rossz tűz általi elpusztításának (tisztítás), a gyógyításnak, a termékenyítő erőnek** a képzetei kapcsolódnak, ugyanúgy, mint a téli napfordulóhoz, sőt olykor más átmeneti rítusokhoz is. A kereszténység ennek a hatalmas szokáskomplexumnak igyekezett megtalálni a bibliai „igazolását”, és szentelményi jelleget adott a tisztító Szent Iván-napi tűznek is. Az egyház az ünnep pogány eredetű tűzkultuszát valamelyest keresztényiesítette azzal, hogy erre a napra helyezte Keresztelő Szent János születésének ünnepét, amelyhez mély értelmű szimbolikus magyarázatokat fűzött.⁶⁶ Már az ókeresztény kor egyházatyái megkeresték azokat a bibliai helyeket, amelyek erre a szimbolikára vonatkoztak, és amelyek később az egyház hivatalos tanításaivá, a nyári napforduló egyházi rítusainak dogmatikai alapjává váltak. Ezek a bibliai helyek a következők: 1. Jézus egy helyen ezt mondta Keresztelő Szent Jánosról: „Égő és világító fény volt ő, ti azonban csak ideig-óráig akartatok fénysugarában gyönyörködni.”⁶⁷ 2. János a sötétségben világító fény, akit nem értenek meg. „A világosság a sötétségben világít, / de a sötétség nem fogta föl. / Jött egy ember, akit Isten küldött, / János volt a neve. / Azért jött, hogy tanúságot tegyen, / tanúságot tegyen a világosságról, / hogy mindenki higgyen általa. / Nem ő volt a világosság, / hanem (azért jött), / hogy tanúságot tegyen a világosságról.”⁶⁸ 3. Keresztelő Szent János születésének napja pontosan hat hónappal előzi meg a Megváltóét. Mivel a nyári napforduló után a napok fogynak, a téli napforduló után pedig növekednek, a két születési időpontban Jézus és János sorsának szimbólumát látták, párhuzamot vonva a természeti jelenségek és az életutak üdvtörténeti jelentősége között. Az egyházatyák erre vonatkoztatták Jánosnak Jézusról való jövődőlését is: „Neki növekednie kell, nekem kisebbednem.”⁶⁹

A pogány mágikus tűz a hivatalos elismerés révén kultikus célzatúvá, azaz a középkori hivatalos egyházi liturgia részévé vált. Ennek emlékét őrzi az tény, hogy a Szent Iván-napi tűz gyújtása bizonyos felvidéki evangélikus szlovák falvakban még a 20. század első felében is a templom előtt történt. (A 18. században ugyanis az erotikus jelleg, a kicsapongások stb. miatt az egyház már tiltotta ezeket az

⁶⁵ Lásd: Marót K. 1939. és 1940.; Bálint S. 1977. I. 462–470.

⁶⁶ Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy Keresztelő Szent János az egyetlen szent, akinek földi születésnapját – Szűz Mária mellett – az egyház megünnepli. A szentek névünnepeit ugyanis mindig haláluk napján tartják, hiszen a halál napja az igazi, égi megszületés napja is.

⁶⁷ Jn 5,35.

⁶⁸ Uo. 1,5–8.

⁶⁹ Uo. 3,30.

ünnepléseket, de a hajdani szentelmény jellegre a népszokások helyszíne később is utalt.)⁷⁰ A római Keresztelő Szent János-bazilika (S. Giovanni in Laterano) előtti téren a templom búcsúnapjának vigíliáján ma is meggyújtják Szent Iván tűzét.

A hamu

A hamu jelképisége is a tűz regeneráló erejébe vetett hiten alapszik. Mircea Eliade a fa tűz általi megemésztéséről mint az esztendő megújításának rítusáról beszél a világ különböző kultúráiban, megemlítve például, hogy Indiában és az európai antikvitásban meggyújtottak egy fát az év kezdetén. Több példát hoz arra is, hogy azok a népek, amelyek égetik a halottaikat, a holttestek hamvait a szántóföldbe temetik el termékenységvarázslás céljával.⁷¹

A tűz termékenyítő erejébe vetett hitet az is erősíti, hogy a tűz végterméke, a hamu káliumot tartalmaz, aminek a vegetációra tett jótékony hatását már az archaikus ember is ismerhette.

A hamu a tavaszi népszokásokban (farsang, nagyböjt stb.) játszik szerepet mint a **regeneráció** és **megtisztulás** szimbóluma. Szemmel verés (igézés) által történő rontás elhárítása végezt ugyancsak szokás hamuval kenni meg a homlokot. Egy Gyergyó vidéki hiedelemadat szerint az igéző személy nem bír a hamura ránézni, elfordítja a tekintetét, és innen ismerzik meg.⁷²

3. A növényiség

A túlélés és szaporodás vonatkozásában a növények számos olyan titokzatos tulajdonsággal rendelkeznek, amelyek miatt a növényiség primordiális életjelképpé lesz. Ennek a szimbolizmusnak természetesen a folklórban is gazdag megjelenése van.

A növény **az istenség manifestációja** lehet. Számos mítosz szól arról, hogy a növények, istenektől, mitikus hősöktől származnak.

A görög mitológiában Adóniszt vadászás közben egy vadkan sebzi halálra, véréből keletkezik a kökörtörök. Hüakinthosz véréből fakad a jácint, a Pántól üldözött Pitüsz fenyővé, az Apollón kergette Daphné babérfává, Phaethón nővérei pedig nyárfákká változnak. Narkisszosz vérébe beissza a föld, és belőle sarjad a piros-fehér nárcisz, amelyből később balzsamkenőcsöt párolnak. A szépséges Attiszba beleszeret a hermafrodita Agdisztisz, és amikor az ifjú nászra készül Midász király leányával, Agdisztisz megcsonkítja, elveszi férfiasságát (más mítoszokban örültségében maga Attisz hajítja végre az öncsonkítást), a meghaló szépséges ifjú véréből ibolya keletkezik.⁷³ Az egyiptomi mitológiában Ozirisz szétdarabolt testéből keletkezik a búza.

Az istenségekkel való kapcsolat folytán a vegetáció **szakralizálódik**. Erre utal például az, hogy a vadnövények jelentős részének vallásos neve van (pl. a moldvai csángóknál: „Szent János bojtja”, „Szent Antal botikó”, „Szentkereszt burján”, „Szent Ilona virág”, „Isten gyümölcse”, „mennyország kapuja” stb.⁷⁴), valamint az is, hogy archaikus társadalmakban a vadnövényeknek nemcsak gazdasági felhasználása létezik (pl. táplálkozás, gyógyítás stb.), hanem gyakran használják őket kifejezetten mágikus-kultikus céllal is. A növények fontos szerephez jutnak a gyógyítások, jóslások, rontások mágikus eljárásaiban. Még az egyház növényi szentelményei is

⁷⁰ Bálint S. 1977. I. 470.

⁷¹ Eliade M. 2005. 264–265.

⁷² Gyergyószentmiklós, Molnár Noémi egy. hallg. gyűjtése, 2006.

⁷³ Graves R. 1981. I. 95, 107, 143, 226, 422.

⁷⁴ Halász Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 36. Budapest, 1987.

gyakran tesznek szert nem keresztény jellegű funkciókra. A csíksomlyói kegyhely kálváriájának környékén, a Kis-Somlyó hegyén gyűjthető „Jézus tenyere” (esetleg: „Mária tenyere”) nevű ötlevelű növényről azt tartják, hogy a keresztfa alatt újra és újra eleső Jézus ujjainak érintésére nőtt ki a földből, és több betegség gyógyítására is felhasználják. (78. kép)

A vegetáció ugyanígy lehet **a démoni erők megnyilvánulása** is, bizonyos növényekben a boszorkány vagy az ördög ereje rejtőzik. Az isteni és démoni kettősségét fogalmazza meg a botanikus Fazekas Mihály is 1815-ban a Lúdas Matyiban, aki az első magyar Linné-rendszerű füveskönyv egyik alkotója is volt: „Hát még az angyal-, szent-, s ördög-gyökerek (mivel akkor / A fűvek neve csak barom, ördög, s szent vala; Fűvész / Könyv még nem lévén)...”⁷⁵ A démonizált növényekben rejlő mágikus erő azonban jóra is fordítható. Az „ördögharapás” (illetve: „ördögharapta-fű”, „ördögmarta-fű”) nevű növényről (tudományos nevén: *Succisa pratensis*) például már a 16. században feljegyezték, hogy gonosz bűvölés, igézet és rossz asszony ellen használatos, tehát rontáselhárító szerepe van.⁷⁶

A növényiségben rejlő mágikus **gyógyító erő** összefügg a holdciklusokkal is, hiszen – amint ezt már láttuk – a vegetáció ciklikussága is alapvetően Hold jellegű. Laertes például ezt mondja a *Hamlet*-ben: „Egy házalótól oly irat vevék, / Olyan halálosat, melybe mártva a kés, / Hol vért ereszt, nincs oly varázs tapaszt, / Bár bírja minden fű-fa erejét / A Hold alatt, hogy egy kis karcolásra / Megmentsen a haláltól valakit.”⁷⁷

A növényi totemizmus

A **növényi totemizmus** képzetei a növények nemzőerejébe vetett hiten alapulnak. A görög mitológiai főistenei, az ikertestvér Artemisz és Apollón egyes mítoszváltozatokban úgy születnek, hogy anyjuk, Létó megérint egy szent pálmát. A hindu mitológiában Mahâ-Mayâ királynő úgy nemzi Buddhát, hogy szorosán átölel egy fát.⁷⁸

Az ismeretlen apától származó gyerek neve „zabigyerek”, a népnyelv továbbá használja még a „fa ágán/fa tetején született”, „égaljai” kifejezéseket is. A román „copil din flori” tökéletes szinonimái a csángó „burjانبuba”, „burjángyermek”, „virágbuba” stb. kifejezések: „Burjángyermek, mert virágba lett!” (Diószeg); „Virágból van a buba.” (Trunk)⁷⁹ Moldvában a törvénytelen gyermek neve általában „bitang” vagy „burján”, Klézsében „csipke” vagy „bojtorján”. Ugyanitt a megesett leánynak büntetésképpen a templomi mise alatt fekete szurokkal bekent gyertyát kellett fognia, és kezében csalánt kellett tartania.⁸⁰ A növényi szimbólumok a büntetőritusokban nyilvánvalóan utalnak a növényi totemizmusra, a növények értéktelen, gízgaz jellege pedig az erkölcsi szégyenre: „Tuggya-e, hogy büntette meg ezelőtt a pap? Kellott gyűjcsszön egy nagy öl burjánt, ki egy... büszégszég burjánokat egyik-mászt. Ullan burjánokat, asztán kellett hallgasszon miszét a templomba.” (Nagypatak) „Ha olyan dolgokat cselekedett, akkor szépen kellett újjön, virág az ölibe, az oltár előtt, leülve szépen. Letérbelve! Sz hallgasszon miszét! Három miszét!” (Nagypatak) „A szentmiszén gyortyát a kezibe, égett a gyortya. Ugy hallgatott két-három miszét, mint adott a pap, millen bünösz vót. Sz aztán, ezelőtt, régebben vót

⁷⁵ Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi*. Harmadik levonás.

⁷⁶ Szabó T. Attila: Ördögharapás. In: *Tallózás a múltban*. Válogatott tanulmányok, cikkek. VI. Bukarest, 1985. 409.

⁷⁷ William Shakespeare: *Hamlet*, IV. felvonás, 7. szín.

⁷⁸ Durand G. 1977. 269.

⁷⁹ Csoma G. 1997. 213–214.

⁸⁰ Kotics J. 1997. 43.

úgy, hogy tett csillányból (csalánból) fejibe koronát. Há, há. Szok ideje vót az. Egycer tudom én isz csak. Egycer tudom. Még akkor isz, nem vót a fejibe, csak a kezibe, nem tudom, hogy csánta... Büntetés ez előtt vót az.” (Bogdánfalva)⁸¹ A korona a keleti egyházban a nász szimbóluma, ebben az esetben a lány fejére tett csalánkorona ugyancsak a megszegényítés jelképe.

A növényi totemizmus képzeteivel a folklórműfajokban is találkozunk. A népmesei hős Virág Péter úgy születik, hogy anyja egy szájába vett virágtól esik teherbe. Más totemisztikus mesehősök: Borsószem királykisasszony, Szépmezőszárnya, Kökény Matyi stb. Növényi totemizmusra utal az a vicces, lekicsinylő székely szólás is, hogy „*lejángyermekeket törökbúzacsutikával es lehet csinálni*”. (Erdővidék)⁸²

A népdalok képeiben ez a jelképiség olykor csak sejtelmesen jelentkezik: „*Nem anyátul lettél, / rózsafán termettél, / Piros pünkösöd napján, / hajnalban születél. // Orcáid rózsái / Ha közel volnának, / Égő szívem mellé / Tenném bukrétának. // Nem anya szült engem, / Nem kend nevelt engem, / Rózsafa ágáru / Szakajtott kend engem.*” (Pécska)⁸³ Vagy az alábbi közismert népdalokban: „*Ezt a kislányt, sejhaj, nem az anyja nevelte, / Zöld erdőben, sejhaj, a vadgalamb költötte.*”; „*Szerelem, szerelem, / Métt nem termettél volt, / Minden fa hegyire, / Csere tetejibe, / gyiő levelire, / Hogy onnan szakasszon / minden szegény legény.*”

Sok nép a fát anyának tartja, azért, mert terem. A meddővé lett, tehát „anyaszimbólumukat” elveszített fákat sok kultúrában szimbolikusan fenyegetik, majd ha mégsem fordulnak termőre, kivágják őket. A gyümölcsfák termékenységének mágikus serkentésével, illetve a rosszul termő fák rituális fenyegetésével a Föld minden pontján azonos formákban találkozunk⁸⁴, és ezekkel a magyar adatok is teljesen megegyeznek⁸⁵: „*A régiék úgy szokták – mán én is csináltam úgy – hogy karácsony böjtjén megvertük valami rúddal a fákat. Hogy jól teremjenek, jövőre. Megvertük a fákat, amelyiket, akár diófát, szilvafát, almafát.*” (Karancskesz)⁸⁶ „*Nagyszombaton, amikó újra megszólaltak a harangok, mindenki szaladt ki a kertbe, megrázni a gyümölcsfákat, hogy leptyogjon, ami rossz, ne legyen férges a gyümölcs.*” (Doroszló) „*Döglött jószágot köll a gyümölcsfa alá temetni, hogy jó teremjen tüle a fa.*” (Uo.) „*A rosszú termő gyümölcsfákat fűzfáva(l) ékelik, hogy teremjen. Apósommal megékeltünk egy körtefát, mer nem termett, azúta úgy terem, hogy no!*” (Uo)⁸⁷ A képzet az a hit is összefügg, hogy egyes fák termékennyé tudják tenni a nőket, például a maorik tuhoe törzsénél a meddő nőnek át kell ölelnie egy szent fát. Ezek a képzetek a fák kultikus tiszteletének forrásai is lehetnek, hiszen a fa a Nagy Anya szimbólumává válik, ezért előfordul, hogy bizonyos fákat nem is szabad kivágni.⁸⁸

A növényi sír

A növényiség őrzi az állandó ciklikus megújulás képzetét, az örökkévalóság intuícióját, ezért amikor az ember vagy az istenség növénné változik, a növényiség **az öröklét szimbólumává** lesz. A két kápolnavirág balladájában ez a szimbolizmus összetett költői képekben jelenik meg: „*Egyiknek csánának fejr kő koporsót, / Másiknak csánának feteke koporsót, / Egyiket temetik egyik út széjire, / Másikat temetik másik út széjire. // Egyikből kinöve fejr rózsabokor, / Másikból kinöve veres*

⁸¹ Csoma G. 1997. 214.

⁸² Zakariás Erzsébet: *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely, Mentor Könyvkiadó, 2000. 68.

⁸³ Olosz Katalin (szerk.): *Ha folyóvíz volnék*. A magyar népi líra antológiája. Kolozsvár, 1982. 79.

⁸⁴ Frazer J. G. 1995. 75–76.; Dömötör T. 1981. 164–165.

⁸⁵ Dömötör T. 1981. 164–165.; Kovács E. 1982. 171–172.; Fejős Z. 1985. I. 144.

⁸⁶ Fejős Z. 1985. I. 144.

⁸⁷ Kovács E. 1982. 171–172.

⁸⁸ Szenté T. 1993. 51–52.

rózsabokor, / Veres rózsabokor szép fejért virágzik, / Fejér rózsabokor vereset virágzik. // Nőttek, növegettek három esztendeig, / Három esztendeig mind csak virágoztak, / Három esztendőre tövikből kivágták, / Tövikből kihánták s a tüzre felhánták. / Még a hamujikot es szélvel elfutatták, / S az ő szerelmiknek még híre sem maradt.” (Pusztina)⁸⁹ A megesett leány balladájában (Szöcs Mária) a halálra készülő leány sorsát virágainak sorsa fejezi ki: „Anyám, édesanyám, még csak arra kérem, / Hogy menjek kertembe, virágom megnézzem. / Virágok, virágok, mind elhervadjatok, / Engem sirassatok, s engem dzsászoljatok.” (Moldva)⁹⁰ Hasonló párhuzamos képszerkesztéssel találkozunk A töröknek eladott leány balladájában is: „Eljőve, eljőve a nagy török császár, / Kérdezi: – Hol vagyon gyűrűsöm, jegyösöm? / – Virágos kertibe virágokat plántál. – / Odamene, oda a nagy török császár, / Hát a virágok is mind elhervadoztak, / Az ő szeretője pedig sehol sincsen.” (Székelyföld)⁹¹

Az idő előtt született vagy kereszteletlenül elhalt csecsemők a hiedelemtörténetekben virágzó fák, bokrok alakjában élnek tovább. Ezt a szimbolizmust egy „gyermekeltevésről” szóló történettel példázzuk: „Nekem van egy gyermek eltemetve, mer abba beléavatkozott egy tudákos asszon, s idő előtt megszülettem. Akkor is el kellett vigyenen a kórházba engemet. Nagy fájdalomba vótam, nagy keserűségembe. Elég az hozza, hogy jó bé az uram, s azt mondja, hogy... de ez már, igen, közbe már a két nagyobbik meg vót születve... Azt mondja: – Te, ez is fiú vót! – Mondom: – Hát mit csinált vele? – Hát eltemettem – azt mondja – oda, né. Ott a szilvafa mellé, oda eltemettem. – A mai napig hiába vágom ki onnat a rózsát. Kivágtam most tövestől. Úgy is rózsafa! Most is teli vót rózsával, s rózsza nyílik. De már fel tudta uram ismerni. Azt mondta: – Te, ez is fiú vót. [Mit jelent az, hogy beavatkozott egy tudákos asszon?] Az az vót, hogy egy bábaasszonhoz vitt az uram, erőszakkal. Én mentem az egyik ucca szélén, s ő ment a másikon. Mikor látta, hogy vissza akarok fordulni, akkor jött, s fordított meg, s megint mentünk úgy. Így mentünk. Hát azt mán csak az a bábasszon tudja, hogy... Felnyúlt, valamit csinált. Saját lábamon hazajöttem, vigan vótam, jól vótam. De eccer csak nagy baj vót. Eccer csak ojan beteg lettem, hogy nem tudtam, hova legyek el. A jajnál egyéb nem vót. S akkor megszülettem egy kicsit... Egy kicsi valamit. Mer én nem is láttam. S uram eltemette, s azt mondja: – Te, még ez is fiú vót. Hadd el, ne sajnáld! – Mer mind fiúk vótak. S oda eltemette, s a mai napig is rózsza nyílik azon a helyen, ahova az a gyermek el van temetve. Mer az se beszeltelve, se nem imádkozott senki érte, se semmi. Így vót.” (Jobbágytelke)⁹²

A temető kultusz növényi jelképei – fák, virágok, koszorúk stb. – ugyancsak az élet folytonosságát szimbolizálják. (79. kép) A sírkövekre vésett különféle növények (pl. szomorúfüz) is az ember növényként való továbbélésének, az örök életnek a jelképei. (80. kép)

A Hamletben Laertes így szól az öngyilkosnak tekintett Ophelia temetésén a gyászmisét megtagadó paphoz: „Tegyék a földbe; / Szeplőtlen szűz testéből violák / Fakadjanak! – De tudd meg, durva pap, / Szolgáló angyal lesz hugom, midőn te / Ott lenn üvöltesz.”⁹³ A viola (ibolya) az európai kultúrkörben a hűség jelképe.

A növényi jelleg tehát őrzi a halhatatlanság intuícióját. A jelkép általános szimbolikus tartalma az, hogy a feláldozott vagy ártatlanul meggyilkolt ember teste növényé változik vagy testéből növény (fa, fűszál, nád stb.) sarjad, amelyik

⁸⁹ Nyisztor Ilona népdalénekes gyűjtése, 2002.

⁹⁰ Kallós Z. 1996. 127.

⁹¹ Faragó J. (szerk.) 1999. 145.

⁹² Bálint István és Pál Erika egyetemi hallgatók gyűjtése, 2001.

⁹³ William Shakespeare: *Hamlet*, V. felvonás, 1. szín.

antropomorf módon viselkedik (pl. megszólal, beteljesíti a sorsát stb.). A feltámadás reményét hirdeti Ozirisz egyiptomi termékenységisten növényi sírba való eltemetése, majd feltámadása és búzaként való továbbélése is. A mítosz szerint Oziriszt gonosz és féltékeny lánytestvére, Szét egy faládába zárhatja, majd a ládát a Nílusba dobhatja. Az úszó láda azonban megakad egy tamariszkuszfa gyökerei között, és a fa körülnövi. Később Malkandrosz bübloszi király oszlopot faragtat belőle palotája számára, ahonnan Ízisz kiszabadítja férje tetemet, majd a holttestet egy nádas szigeten rejti el, de Szét megtalálja a tetemet, és feldarabolva szétszórja. Ízisz a holttest minden darabját összeszedi, és bűvös vízzel rövid időre sikerül életre keltenie. Ozirisz halott testéből egy életet adó növény, a búza születik.⁹⁴

A világ több távoli pontján is felbukkan az a történet, miszerint egy feláldozott vagy meggyilkolt lány testéből valamilyen növény (fa, nádszál stb.) nő ki, amiből hangszert készítenek, ami ismétli az áldozat hangját. Sok történet úgy végződik, hogy a hangszer egy napon reinkarnálódik, és feleségül megy az őt megszólaltató zenészhez.⁹⁵ A mítosz magyar meseváltozatát *Jávorfácska* vagy *Jávorfamuzsika* címen tartja számon a folklorisztika (típuszáma: AaTh 780, illetve: MNK 721*) és cselekménye a lényeges pontokon hasonló a hindu, a görög, a toszkán, a román (pl. *Logodnica înlocuită*, *Acul fermecat* stb.) stb. mesék motívumaihoz és epizódjaihoz. A magyar népmesében a szorgalmas kisebbik királylányt nagyobb lánytestvérei irigységből megölik, holttestét elrejtik, de a királylány holttestéből jávorfácska nő ki, amiből egy pásztorfiú furulyát készít, és a királyi palotában sorra kezébe adja a királyi család tagjainak. A megszólaló furulya elárulja a gyilkosságot: „*Fujjad, fujjad én gyilkosom, / Én is voltam királylánya, / de most vagyok jávorfácska, / Jávorfából furulyácska.*” A gyilkos által földhöz vágott (tűzre dobott) furulya visszaváltozik királyleánnyá, és feleségül megy a pásztorfiúhoz. A történetnek a Székelyföldről népballada változatai is előkerültek, Tompa Mihály pedig a *Rege a jávorfáról* címmel dolgozta fel.

A növényi sír szimbolizmusa kapcsán Gilbert Durand összegzés gyanánt állapítja meg, hogy a hősök és az istenségek körül egy növényi természet születik, ami elnyeli őket, ha megöregednek és elhalnak, majd haláluk után örök időkre szólóan helyettesíti őket.⁹⁶

A zöld ág

A zöld ág a **megújuló vegetáció** és a **megújuló élet** természetes jelképe. A tavasz-ünnepek szimbolikájában (pl. virágvasárnapi zöldághordás, májusfa állítás, pünkösddőlés, úrnap sátor stb.) gyakran találkozunk ezzel a szimbolizmussal. A zöldág behozása a faluba a tavasz eljövetelét szimbolizálja, és ugyanakkor **egészség- és termékenységvarázslás** is. Ez a rítus a tél, betegség, halál szimbolikus eltávolításával társulhat, mint például a Zobor vidéki magyar falvakban szokásos virágvasárnapi *villőzés* (a *villő* a 'lomb' jelentésű latin „villus” származékszava) és az utána következő *kiszehajtás* népszokása esetében. Kodály Zoltán így írja le ezt a szokást: „Virágvasárnap, litánia után járnak villózni a lányok. Egyikük színes pántlikákkal ékesített fűzfaágot visz. Házról házra mennek. Estefelé készítenek egy szalmabábot, felöltöztetik rossz kabátba, régi kalap is akad rá. Ez a »kicevice« (kice: zsupszalma). Néhányan felkapják, megkerülik vele a falut, kert megöl is, utcán is. Azután kiviszik a határba. A többi lány velük, közben folyton énekelnek. Kint elégetik a bábót, imádkoznak egy Miatyánkot és Üdvözlégyet. »[...] *Kicevice villő, /*

⁹⁴ Szabó Gy. 1973. 268–269.

⁹⁵ Eliade M. 2005. 311–314.; Durand G. 1977. 369–370.

⁹⁶ Durand G. 1977. 370.

gyűjön rád a himlő. / Behoztuk a zöld ágat, / kivisszük a kicevicét. / Kicevice villő, / gyűjön rád a himlő. / Határainkat a jégeső el ne verje! / Kicevice villő, / gyűjön rád a himlő!»⁹⁷ Az észak-mezőségi román falvakban a tavaszi „juhmerés” ünnepélyes népszokása keretében a juhnyáját a faluba vezető zöld lombokba burkolt alakoskodót a falu népe vedrekkal bőségesen meglocsolta, az utána érkező juhnyájra pedig a gazdasszonyok csalánnal hintettek vizet.⁹⁸

A falevél és faág szimbolikus jelentései mindig az étellel és az élet folytatásával vannak kapcsolatban.⁹⁹ Az ágon zöldellő falevél *szerelemjelkép*, leginkább népdalokban fordul elő: „Kinek nincsen szeretője, / Menjen ki a zöld erdőbe. / Írja fel a falevéltre, / Hogy néki nincs szeretője.” „Elvágtam az ujjam, de nem fáj, / fügefa levelet tettem rá, / Fügefa levele, gyógyíts meg, / gyere kisangyalom, csókolj meg.” (A falevél általi gyógyítás a gyógyító növények képzetkörébe is illeszkedik.) A falevél letépeése a szerelemből való részeseledést fejezi ki: „Szerelem, szerelem, / Átkozott szerelem, / Mét nem termettél vót / Minden fa hegyire. / Csere tetejibe, / Gyió leveleire, / Hogy onnan szakasszon / Minden szegén legén.” (Lujzikalagor)¹⁰⁰ A szerelmesek elválását a fa lombjainak hullása jelképezi: „Azhol én elmenyek, még a fák es sírnak, / gyenge ágairól levelek lehullnak. / Hulljatok levelek, rejtsetek el ingem, / mert az én édesem sírva keres ingem.” (Csík)¹⁰¹ A száraz fa, a zöld levél hiánya a szerelem lehetetlenségét, a boldogtalanságot fejezi ki: „Látod-e babám azt a száraz nyárfát? / Mikor az kiszöldül, akkor jövök hozzád.” (Nógrád) „Száraz a bokor a tetőn, / Elhagyott az én szeretőm. / Ha elhagyott, ő bánja meg, / Ki a fene sajnálja meg.” (Gyergyószentmiklós)¹⁰² A két ágat hajtogató fa szintén a szerelmesek egymásra találásának lehet a jelképe: „Magos a rutafa, / Ága elágadzik, / Egyik ága hajlik / Barna legény udvarába, / Másik ága hajlik / Szőke leány udvarába.” (Nyitra) „Maros mellett két szép ződ ág hajlandó, / Reá szállott két szép madár, illendő. / Egyik madár Angi József illendő. / Másik madár Szabó Katalin hajlandó.” (Gyergyóremete)¹⁰³

A **zöld ág letörése** az élet, a termékenység elleni tett. A somogyi asszonyok faágakat tördeltek menet közben, hogy ne legyen gyermekük.¹⁰⁴ A Székelyföldön a menyasszony házában „felütött” lakodalmi fenyő ugyancsak életjelkép, aminek nyilvánvaló erotikus jelképesége is van, hiszen a rosszakarók, például az elhagyott szerető általi letörése a házasság sikertelenségét eredményezi („ha letörik az ágat, nem tudnak együtt élni”), ezért teszik magasra, és ha veszélyt gyanítanak, akár egész éjszaka is vigyáznak rá.¹⁰⁵

A vesszőzés és a varázsvessző

A **vesszőzés** szokásaiban¹⁰⁶ mágikus *élet-, egészség- és termékenységvarázslás*, valamint *megtisztítás* történik: például a farsang végén szokásos tuskóhúzáskor sokféle virágzó életvesszővel veregették meg a vénlányokat. A Zobor vidéki virágvasárnapi villőzéskor a lányokat a meglátogatott gazdasszonyok saját virágos vesszőikkel verték meg, hogy mihamarabb férjhez menjenek. Hasonló célja volt a lányok aprószentek napi (dec. 28.) megkorbácsolásának, de az erőt, egészséget,

⁹⁷ Béd, Nyitra megye. *Ethnographia* XX. 1909. 120–121.

⁹⁸ Poenar Rus Éva egy. hallg. gyűjtése. Lásd: Tánzos V. (szerk.) 2004. 104.

⁹⁹ Lükő G. 1942. 118–123.

¹⁰⁰ Uo. 119.

¹⁰¹ Uo. 122.

¹⁰² Uo. 122–123.

¹⁰³ Uo. 133.

¹⁰⁴ Uo. 134.

¹⁰⁵ Balázs L. 1994. 245–248.

¹⁰⁶ A szokás szemiotikai szempontú elemzése: Niedermüller P. 1976.

termékenységet, tisztaságot varázsló rítusra a különféle avatószertartások (pl. legényavatás, vadászavatás stb.) során is gyakran sor került. A temető vesszővel való „megcsapásának” szintén van köze a vesszőzés szokásköréhez, hiszen a rítus nyomán életre támadás történik, például *A három árva* balladatípusban. (Analog mágikus rítus a temető felszántása, amiről hátrébb, a szántás kapcsán szólunk.)

Vesszővel való csapásról, illetve vesszővel való „harsogtatással” találkozunk a *Paradicsom kő kertjében...* kezdetű karácsonyi kántáló énekben is: „*Paradicsom kő kertjibe / arany szőnyeg leterítve, / rengő bőcsü közepibe, / az Úrjézus fekszik benne. / Bal kezibe aranyalma, jobb kezibe aranyvessző, / mikor azt ő megharsantsa, / zúg az erdő, cseng a mező.*” (Gyimes)¹⁰⁷ Az archaikus rítusszövegben a vesszővel való suhintás egy kozmikus, maszkulin teremtőerő megnyilvánulása, vagyis ugyancsak **életet adó rítus**. A jelképiség a népmesékben és a hiedelemmondákban¹⁰⁸ a **varázsvessző** szimbolizmusában jelenik meg többé-kevésbé hasonló tartalommal: „*Azt mondta a ló: Adok nektek három vesszőt, s ha azzal a három vesszővel külön-külön megérinted a három épület sarkát, azok rögtön almává változnak.*”¹⁰⁹

A gyümölcsök

A fa gyümölcsői **szerelmjelképek**, illetve **termékenységszimbólumok**. Ez a szimbolizmus jól szemléltethető azokkal a „sikamlós” találós kérdésekkel, amelyek csak látszólag szólnak a növényiségről, valójában a növényi termékenységet az ember termékenységgel és a szexualitással állítják párhuzamba. Ráduly János kibédi gyűjtéséből idézünk néhány ilyen folklórszöveget: „*Mássz meg ingem, rázz meg jól, / neked haszon, nekem jó.*” (gyümölcsfa); „*Engem érted levágának, / engem hozzád ragasztának. / Én is éljek, te is élj, / így legyünk mi egymásé.*” (oltvány); „*Kívül szőrös, belül nedves, / legényeknek igen kedves.*” (barack); „*Kívül veress, belül szőrös, / fejibe pártá, hátuljába páca.*” (csipkebogyó); „*Kicsi lányka ül a fán, / piros szoknya derekán. / Közepe akár a kő, / ki tudja, mi lehet ő?*” (cseresznye vagy meggy); „*Zöld burokban születtem, / mikor aztán nagy lettem, / a zöld burok kifeslett, / és az úrfi kiesett.*” (dió); „*Fekete tehén bornyúzós, / s benne a bornyú is bornyúzós.*” (szilva és a magja); „*Töve szőrös, hegye vörös, / ha kóstolod, nagyon edes.*” (eper); „*Dombon ülő Demeternek künn a lődörgője.*” (eper)¹¹⁰

A gyümölcsök közül **az alma** az egyik legerősebb **szerelmi jelkép**. Az ajándékként küldött alma elfogadása és megevése a szerelmi viszony elfogadásának jelképe volt. A török hódoltság korában, ha egy magyar lány almát fogadott el egy török legénytől, a török bíró odaítélte őt a legénynek.¹¹¹ A lakodalmi szokásokban egyes vidékeken a jegykendő vőfélybot végére is almát tűztek, amit az esküvő után kettévágtak, és az új pár közösen evett meg. Görögország bizonyos vidékein Oszlopos Szent Simeon napján (jan. 5.) a várandós nők ágya mellé egy szép piros almát tesznek, hogy felébredve, először erre essék a pillantásuk, és így a megszülető gyermek is szép, egészséges legyen.¹¹²

Az alma a keresztény szimbolikában is **élet- és termékenységjelkép**, ezért a népi vallásos költészetben az „aranyalma” a gyermek Jézus metaforája. A gyümölcs itt egy élettani folyamat végeredményét a gyermeket, a szerelem gyümölcsét jelképezi, amely magában hordja a jövő ígérését: „*A Kis Jézus aranyalma, / Boldogságos Szűz*

¹⁰⁷ Saját gyűjtés. – A „Paradicsom kő kertjében...” kezdetű karácsonyi ének mitológiai képei Dömötör Tekla szerint a gyermek napistenek ismert ikonográfiájához (például a gyermek Mithrász ábrázolásaihoz) tartoznak: kőből születnek, a világot jelképező gömböt tartják a kezükben stb. (Dömötör T. 1974. 139–145.)

¹⁰⁸ A varázsvessző szerepéről a kincsásás hiedelmeiben: Hegyeli A. 1999.

¹⁰⁹ Ráduly János Kis-Küküllő menti népmesegyűjtése, 1985.

¹¹⁰ Ráduly J. 1990. 102–107.

¹¹¹ Az alma magyar folklórbeli szimbolizmusának monográfikus feldolgozása: Dankó I. 1962. és 2002.

¹¹² Nagyné Szabó Antigoné: Az első negyven nap. *Kafeneio* 1997. 2. 55.

az anyja, / egy kezébe ringatgatja, / A másikkal takargatja.” (Borsod megye)¹¹³ Ezért kerül az alma a karácsonyfára is. A passiót megjelenítő vallásos költészetben Krisztus „a keresztfa almája”, ami ugyancsak életjelkép, karácsonyi almához hasonlóan a jövő, az örök élet ígérete: „*Ó, keresztfa szép piros almája, / hű szerelmem drága oltoványa, / nagy kint látok, meghalt boldogságom, / szűz tejemmel öntözött virágom. / [...] / Leszakítják a vérfa gyümölcsét, / Édesanyja karjába helyezték.*” (Csíkmenaság, nagyböjti ének)¹¹⁴

Egyes gyümölcsök az életre, termékenységre, szexualitásra vonatkozó általános jelképiség mellett, illetve ezen belül sajátos jelentéstartalmakat is kifejezhetnek. A magyar népdalokban a **meggy** és a **cseresznye** szintén szerelmi szimbólumok, a meggy- és cseresznyeszedés jelentése pedig ’csókolózás’ („*gyere menjünk ki a kertbe, / hadd szedjünk meggyet*”).¹¹⁵ A piros gyümölcs általában a szerelemre való érettséget jelképezi, mindenekelőtt lányok esetében. Ugyanez a jelentése az érett **szőlő**nek is: „*Megérett a fehér szőlő, le lehet már szedni, / Ezt a piros barna kislányt el akarom venni.*” (Püspökladány)¹¹⁶ „*Ősszel érik babám a fekete szőlő, / Te voltál az igazi szerető.*” (közismert) A **szilva** a női nemi szerv egyértelmű jelképe („*a vénasszony szilvát árul, / likas a pendelye hátul*”), a szilvaszedés pedig a testi szerelem megvalósulására utal: „*Éva, szívem, Éva, / Most érik a szilva, / Terítve alája, / Szedjük fel hajnalra. // Bárcsak ez a hajnal / sokáig tartana, / Hogy a szerelemnek / Vége ne szakadna.*” (Ormányság)¹¹⁷

A virág és a virágének

A népi líra szimbolizmusával foglalkozó folkloristák – Erdélyi János, Gyulai Pál és mások – már a 19. században felfigyeltek a virágszimbolikára. Erdélyi Pál például 1899-ben így írt a virágok szimbolizmusában megmutatkozó gazdag jelképiségről: „A leány a mi nyelvünkben szűz virágszál, a legény ékes virág, s mind a kettő anyjának gyöngye ága vagy virága; a meddő asszony lombtalan vagy ágatlan fa, kinek nincs virága; a vénleány aszott kóró, a menyasszony s vőlegény aranyvessző; a család kihal, mert magja nincs, míg a gyermek ékes bimbó, s a vén ember száraz fa. A leánynak lilium a karja, teste növése, orcája, kökény a szeme, rózsa az arca, cédrus a dereka, cseresznye az ajka, rozmarin a szája, citrom a melle [...]; maga a virágzó, zöldelő, kinyílt, hervadt, szelíd, vad virágszál, s virágzásában van, mikor szerelmes. A fiatalság a falu virága, a katona a császár virága, [...] a szomorú katona hervadó virágszál, a megesett leányt dér csípi meg. A szerelem lehullt, mint a virág szirma, keblét tárja, mint a virág kelyhe, rügyet fakaszt, bimbózik, kinyílik, elhervad, meglankad, lefonnyad, elhal, mint a virág; rózsafán nyílik, éjjel virít, feslik, mint a hasadó bimbó; virágát leszakasztják, magját öntözik, hogy hajtson, s gyümölcse, hajtása a kisbaba.”¹¹⁸

Amint az idézett tanulmányrészletből is kiderül, a virág nemcsak a lányt, hanem általában a **szerelmeket** jelenti: „*Nem az ám a rúza, / Ki j-a kertbe nyílik, / Hanem az a rúza, / Kik egymást szeretik. // Mink vagyunk a rúzsák, / Mink szerettyük egymást, / Gyere kisangyalom / Csókoljuk mög egymást.*” (Szeged)¹¹⁹ Az alábbi, Kriza János *Vadrózsák* című gyűjteményében (1863) szereplő verses találós kérdésben hasonlóképpen: „*Mondja virág virágnak, / Várja végit világnak, / Két vén*

¹¹³ Erdélyi Zs. 1976. 717., 239. szöve.

¹¹⁴ Saját gyűjtés, 1991.

¹¹⁵ Vargyas L. 1988. 485.

¹¹⁶ Lükő G. 1942. 130.

¹¹⁷ Lükő G. 1942. 128. és Vargyas L. 1988. 483.

¹¹⁸ Erdélyi Pál: A virágének. *Ethnographia* X. 1899. 266.

¹¹⁹ Lükő G. 1942. 137.

fának ledőtít, / S a meghótnak felkőtít.” (Háromszék) A „virág” jelképet maga a gyűjtő Kriza is ’szerelmes’-ként értelmezi a találós kérdéshez fűzött „megfejtésében”: „Azaz: mondja szerető szeretejének, hogy várakozzék, míg bésétededik, s az öregek lefeküsznek, s a tűz feléled a hamu alól.”¹²⁰

A **virág leszakítása** ugyanaz, mint az ág hajlítgatása, vagyis a testi **szerelem élvezése**: „*Két szál pünkösdrózsa / Kihajlott az útra, / El akar hervadni, / Nincs ki leszakítsa.*” (Zala megye)¹²¹ A virág letépése, leszakítása azt is jelentheti, hogy vége a leányságnak. A virág hervadása az ifjúság, a szépség elmúlása.

Amint erre az Erdélyi Páltól idézett szövegben is utalás történik, a virág **a fiatalságot**, például **a fiatal katonákat** is jelképezheti. Ebben az esetben is az ’élet’ jelentés a hangsúlyos. Például az alábbi moldvai csángó katonadalban: „*Nyugudjatok, tük virágok, / testetek nem sajnáltatok, / véretekent ontottatok, / testetek földbe zártatok.*” (Klészse)¹²² Ebben a jelképiségben a virág letépése, leszakítása az ifjúság halálát – a fenti példában harctéri halálát – jelképezi.

A 16. században már katolikus és protestáns egyházi szerzők **virágénekként** (vagy: **szereleménekként**) említik azokat a szerelmi dalokat, amelyek a testi szerelmet éneklék meg, és egyöntetűen elítélőleg szólnak róluk, mert erkölcsteleneknek tartják őket. Ebben a szóhasználatban a virágénekek minden olyan dalt jelent, amelyben jelképesen esik szó testi szerelemről, tehát a kifejezés nem pusztán azokra a szerelmi dalokra vonatkozik, amelyekben a szerelmesek egymást „virág”-nak nevezik, vagy amelyek más virágszimbólumokat tartalmaznak. Melius Juhász Péter 1561-ben Pál apostol egyik, tiszta életre intő leveléhez így fűz kommentárt: „Itt megtiltja Pál a parázna, hívságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dudolást.”¹²³ Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek* című református énekeskönyv (1560) szerzője, ugyancsak becsmérli a szerelmi dalokat „melyeket minden gaz korcsmán énekelnek, s amelyek között s részeg disznók előtt a szent dicséreteteket énekelni nem illik”. Telegdi Miklós pécsi püspök egyik gyóntató kérdése 1583-ban így hangzott: „Énekléttél-e avagy hallgattál-e virágéneket, melyben testi szerelemről és buja dolgokról volt emlékezet?”¹²⁴ Szabó T. Attila arra hívja fel a figyelmet, hogy a protestáns Bornemisza Péter egyik prédikációjában 1584-ben a legsúlyosabban büntetendő bűnök között sorolja fel a virágénekek-éneklést: „Immár csak mind hazugságnak hallgatására és hívságos mulatságra vágyódnak mindenek fülei, tisztátalan és fajtalan beszédnek hallgatására, trágár és penészes csúfságra, bába-beszédre, álnokul költött fabulákra Királyfia Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hívságról; virág- és szereleménekek hallgatására, lant-, síp-, dob-, trombitaszó-beli hujja-hujjára és teményezer csácsogásokra.”¹²⁵ A bűn súlyosságával valamivel később Pázmány Péter is teljes mértékben egyetért, amikor azt írja, hogy „akik szerzik, akik éneklék a virágénekeket, országos kerítők, közönséges kutakat mérgezők”.¹²⁶ A moldvai Bogdánfalvában egy idős vallásos férfi még napjainkban is így „értékelte” a szerelmi népdalokat, amelyeket fiatal korában a guzsalyasokban hallott: „Hát az nem böcsülletesz iének!”¹²⁷

A népi líra szimbolikus nyelvére legelőször 1541-ben Sylvester János figyelt fel, aki *Új Testamentum*-fordításának – í-ző nyelvjárásban írt – utószavában erre

¹²⁰ Kriza J. 1975. 272.

¹²¹ Lükő G. 1942. 139.

¹²² Faragó József–Jagamas János (szerk.): *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest, 1954. 102. szöveg.

¹²³ Faragó J. 2003. 31.

¹²⁴ Uo. 31–32.

¹²⁵ Szabó T. Attila (szerk.): *Haja, haja, virágom*. Bukarest, 1969. 7.

¹²⁶ Faragó J. 2003. 31.

¹²⁷ Saját gyűjtés. A búcsúvezető szentember Andor János (1917–2002) közlése.

vonatkozóan egy azóta sokat idézett megfigyelést tett. Észrevette nevezetesen, hogy a szimbolikus nyelv és képi világlátás nemcsak az ún. „virágénekekre” jellemző, hanem a nyelv egészében jelen van, és mindezt a magyar nyelv költőiségének bizonyosságaként értékeli: „Az ilyen beszédvel tele az Szentírás, melyhez hozzá kel szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mű népünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszédnek neme. Íl (értsd: él) ilyen beszédvel naponkid való szólásában. Íl ínekekben, kiváltképpen az virág ínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az Magyar nípnek elmíjének éles voltát az lelisben (értsd: költészetben), melly nem egyéb, hanem Magyar poézis.”¹²⁸

A bokréta

A bokrétakötés azonos értelmű a virágszedéssel, azaz *magáévá tenni, feleségül venni* jelentésű.

A hagyományos világban a leány bokrétát ajándékozott a legénynek, amit a legény a kalapja mellé tűzött, ezzel is jelezve, hogy a leány már az övé. Ma a menyasszonyi csokrot rendszerint a vőlegény adja a leánynak. Dr. Kós Károly írja a bokréta szimbolizmusáról a moldvai csángó párkapcsolatokban: „Hogyha a legény szeretőt akar tartani, a táncban, a guzsalyosban, kalákában megismerkedik egy neki tetsző leánnyal és »leszereti«. Azt mondja a lánynak: »Ha te is szerecc, adj nekem egy jegyet.« A jegy Bogdánfalvában egy »szervet« (kis kendő) vagy egy »maticsel« (gyöngyből gyapjuszállal kötött szalag) a kalapra. Régen bokrétát adott a lány, amelyet »kócicá«-nak, »leszgárdá«-nak (Bogdánfalva) vagy »gericá«-nak (Lészped) neveztek. Ezt a lány gyöngyből (az olvasó szeméből) fűzte. Azért hagyták el, mert nehéz volt a kalapon.”¹²⁹ (81. kép)

A leány és legény kapcsolatát Kalotaszegen is a bokréta fejezte ki. Erre vonatkozóan Faragó József néhány adatát idézzük: Kiskapuson egy anya a fiát minden vasárnap reggel a szeretőjéhez szalasztotta virágbokrétáért, jöllehet otthon is bőven volt virág; Nyárszón a legény csak több havi udvarlás után kérdezhetette meg a leánytól, hogy tesz-e neki bokrétát, és a tagadó válasz kikoszarozást jelentett; az egész Kalotaszegen általános volt, hogy a legény cukorkával, szalaggal, pántlikával, keszkenővel, gyűrűvel kedveskedett a kapott bokrétáért.¹³⁰

Csikszentdomokoson húshagyóhétfő estéjén a lány, szülei jelenlétében fehér bokrétát (mirtuszt) tűzött annak a legénynek a sapkájába, aki a farsangon rendszeresen eljárt hozzá „vizitába”. Ez eljegyzésnek számított, ezért a mirtuszt nagy becsben tartották. („*Erre úgy vigyáztak, mint egy oltárdarabra*”) Húshagyókedden délelőtt a táncháznál gyülekezett a fiatalság, a lányok feltűzték a legények sapkájára az ún. „táncoltató virágokat”. Ezek kis piros bokréták voltak, és azok kapták, akik a farsangon többet táncoltatták őket. A vénlegények sapkájára egy „színtelen, szagtalan, száraz, szinte virágtalan virág”, az ún. „bábakalács” került „ördögbordával” körítve.¹³¹

Ha az egyik szerelmes halála miatt az egymásra találás elmarad, a szerelmi kapcsolatot kifejező bokréta is halotti koszorúvá, vagyis a halálban megvalósuló szent nász jelképévé változhat. A bokréta–koszorú kontaminációval találkozunk például az alábbi Székelyföldön elterjedt műdalban: „*Ez a kislány sírva megy a temetőbe, / Gyöngyre fűzött koszorút visz a kezébe. / Keresi a szereteje keresztfáját, / Hova tegye gyöngyre fűzött koszorúját.*” (Zabola)¹³²

¹²⁸ Faragó J. 2003. 30.

¹²⁹ Kós K. 1997. 75–76.

¹³⁰ Faragó J.–Nagy J.–Vámszer G. 1977. 228–229.

¹³¹ Balázs Lajos közlése, 1998.

¹³² Fejér Imola egy. hallg. gyűjtése, 2006.

Végezetül megjegyezzük, hogy a bokrétakötés rítusaiban jelen van a kötöző nő szimbolizmusa kapcsán előbb már tárgyalt 'varázsol', 'megkötöz' jelentés is, ami erősíti a bokréta 'birtokbavétel' jelentését. Régen azonban a kötésnek is volt erotikus jelentése, amit a nyelv ma is őriz: például az „ördöggötötte róka” jelentése 'ördögteremtette róka', egyes tájszólásokban a „köt” igének 'fogani' (pl. burgonya, uborka, tök) jelentése is van stb.

A mag

A gyümölcs magjából élet támad, ezért a mag erős *termékenységjelkép*. Nem véletlen, hogy a magyar nyelv a meddőt „magtalan”-nak nevezi. A magvetésből mindig élet születik. Mint például ebben a mezősegi népdalban: „*Kamarási hegy alatt / Szántottam egy darabot, / Vetek belé lenmagot, / hogy teremjen galambot, / Hogy teremjen, ki szőkét, / ki barnát, ki feketét!*” (Vajdakamarás)¹³³ A lánynézőbe érkezők Baranyában eladó len- vagy kendermagot kerestek. Felső-Háromszéken ma is szokás, hogy szilveszterkor szilvás gombócot főznek, egy gombócba csak magot tesznek, és a hiedelem szerint, aki ezt megtalálja, az az új évben megnősül vagy férjhez megy.¹³⁴ Hasonló jóslás van szokásban Finnországban is, ahol karácsony estéjén egy tejberizsszerű ételt főznek, amibe beletesznek egy mandulát, és azt tartják, hogy akinek az a tányérjába kerül, az férjhez megy, illetve megnősül.¹³⁵

A gyümölcsök magjának megevése teherbe esést eredményez, ami különösen igaz az életjelkép almára. A lakodalmi szokásokban sokfelé az új pár által rituálisan elfogyasztott alma magját a menyasszonynak kellett megennie. A magokból totemisztikus hősök születnek (Borsszem Jankó, Borsószem királykisasszony, Virág Péter, Zöldág, Zöldlevél stb.). Az egyik magyar népmesében a meddő nagygazda asszonynak azt javasolja egy cigányasszony, hogy a szőlőlugas egyik, feltűnően nagy szőlőszemét egye meg, és attól majd teherbe esik. „*Az asszony ki is ment a kertbe, megtalálta a szőlőszemet, leszakította, s megette. Alig telt el néhány hónap, s a gazdag asszony egy szép fiúgyermeknek adott életet. [...] milyen nevet adjanak a fiúcskának. Olyat, amilyen másnak nincs: Zöldlevél, ez lett a neve.*”¹³⁶ Egy Kis-Küküllő menti népmesében hasonlóképpen: „*Telt, múlt az idő, hát egyszer a királyné hátrament a kertbe az arany körtefához. Ez a körtefa eddig még soha nem termett gyümölcsöt. Most csudák csudájára a királyné talált a fa alatt egy érett aranykörtét. [...] Attól az aranykörtétől nemsokára fia született, szép kicsi aranyhajú gyermeke.*”¹³⁷ Mivel archetipikus képről van szó, a motívum más népek folklórában is megjelenik. Például az alábbi újgörög népmesében: „*Ekkor a drakosz három almát meg három körtét húzott elő, és a királynak adta azzal, hogy vigye magával a palotába. Este, amikor együtt esznek, isznak a királynéval, mindegyikük fogyasszon el egy-egy almát, egy-egy körtét, utána pedig térjenek nyugovóra. Ugyanezt cselekedjék másnap meg harmadnap is. Az egyezés után elbúcsúztak, és elváltak egymástól. A király úgy tett, amint a drakosz meghagyta neki. Alig telt el néhány nap, a királyné teherbe esett, és amikor eljött a vajúdás ideje, helyre kis legényt szült, úgy ragyogott, mint a nap.*”¹³⁸

¹³³ Székely Melinda egy. hallg. közlése, 1998.

¹³⁴ Kézdialmás, Becze Márta egy. hallg. közlése, 1998.

¹³⁵ Sanna Lähti kolozsvári finn lektor szóbeli közlése, 2000.

¹³⁶ Nagy Olga: *A vasfogú farkas*. Mesék. Bukarest, 1987. 225.

¹³⁷ Ráduly János gyűjtése, 1985.

¹³⁸ A boldogtalan király. In: *A lány, aki rózsát nevetett*. Újgörög mesék. Fordította Moravcsik Gyuláné és Hadzisz Dimitrisz. Budapest, 1964. 49.

A gyöngyszem

„Az osztrigák, a tengeri kagylók, a csiga, a gyöngy a vízi kozmogóniával éppúgy összefüggnek, mint a nemiség szimbólumrendszerével. Nemcsak hogy részesülnek a Vízben, a Holdban, a Nőben koncentráció szent erőből, de egyben – különböző okok miatt – mindezen erők jelképei is, amit a tengeri kagyló és a női nemi szerv közötti hasonlóság, az osztrigát a vízhez és a Holdhoz fűző kapcsolat, valamint a kagylóban képződő gyöngy ginekológiai és embriológiai szimbolikája magyaráz” – írja Mircea Eliade a *Képek és jelképek* című könyvében, amelyben részletesen kitér a gyöngy szimbolizmusára.¹³⁹ Az általa felsorolt összefüggések miatt a gyöngyszem a maghoz hasonló erős **termékenységszimbólum, a nemzőerő jelképe**. A gyöngy elvetése azonos az emberi mag elvetésével. A lírában ez a motívum rendszerint a párosító dalokban és egyéb szerelmi dalokban fordul elő más termékenységjelképek (szántás, zöld ág hajtása, virágszedés stb.) kíséretében: „Szántottam gyepét, / Vetettem gyüngyöt, / Hajtottam szálát, / Szedtem virágját.” (Bukovina)¹⁴⁰ „Ezt az utcát fősántottam ugar gyanánt, / Vetek bele piros gyöngyöt búza gyanánt.”¹⁴¹ A párosítóokban az eső mint termékenységszimbólum ugyancsak logikusan kerül kapcsolatba a gyönggyel: „Adjon Isten egy gyöngy essőt, / Mossa össze mind a kettőt.”¹⁴²

A fenti összefüggésben válik a gyöngy **lélekszimbólum**má is. A magyar néphit szerint is a gyöngyszemben az újjászületésre váró lélek vetődik a barázdába. Ezt fejezi ki a nyelv is: Kórógyon a „liélökszem” jelentése ’gyöngyszem’, a „gyöngyellő búza” kifejezés szintén a gyöngyre utal.¹⁴³

A kagylóban keletkező termékenységjelkép gyöngyszem a népdalokban is gyakran asszociálódik **a tengerrel** vagy más vízzel, ami ugyancsak megfelel a termékenység-szimbolikának: „Régi szeretőmért mit nem cselekednék, / Tengerből a vizet kalánval kimerném. / Tenger fenekiről gyöngyszemeket szednék, / S abból a rózsámnak gyöngykoszorút kötnék.” (Trunk)¹⁴⁴ A bokrétakötés rítusaiban a gyöngy az ugyancsak termékenységjelkép virág szinonimája.

Az egyházi költészetben és a legendairodalomban a gyöngy az anyaistennő teherbe esését szimbolizálhatja, hiszen a gyöngy nemcsak egyszerűen a nemzőerő, hanem egy **transzcendens valóság** szimbóluma.¹⁴⁵ Például az ún. „kozmosz genezismotívumban” Szűz Mária fogadására utal: „Fehér rózsza Mária, / gyöngyökkel gyökerezteél, / arannyal bimbóztál.” (Gyimes)¹⁴⁶

A drágakő jelleg miatt a gyöngynek **rontáselhárító** szerepe is van. (82. kép) Ezért a világ sok kultúrájában a gyöngy privilegizált nászajándék, hiszen nemcsak termékenyítő tesz, hanem óv is az ártó hatalmaktól. Mircea Eliade megjegyzi, hogy a nyugati kultúrában a gyöngy egyre inkább „csak” drágakővé válik, elveszítve a szimbolizmusához kapcsolódó archaikus jelentéseket, ami jól példázza a szimbólumok devalválódását.¹⁴⁷

Végezetül megjegyezzük, hogy a magyar néphitben, álomszimbolikában stb. a könnyecsepp alakú, áttetsző, drágakőhöz hasonló, vízi jellegű gyöngy **sírást** is jelenthet, de ez a jelentés csak akcidentális. Marosvécsen a menyasszony öltöztetésekor

¹³⁹ Eliade M. 1997. 161.

¹⁴⁰ Istensegíts, Kodály Zoltán gyűjtése, 1914. Lásd: Bartók B. 1991. 163.

¹⁴¹ Bernáth B. 1981. 41.

¹⁴² Uo. 35.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Stuber György gyűjtése, 1991–1996.

¹⁴⁵ Eliade M. 1997. 162.

¹⁴⁶ Tánzos V. 1995. 103., 56. szöve.

¹⁴⁷ Eliade M. 1997. 162.

nem tesz gyöngyöt a nyakára, mert az szomorúságot hoz a házasesetébe, hanem helyette ékkövekkel díszíti magát.¹⁴⁸

Mustármag, mustárfa

A parányi magból hatalmas fává terebélyesedő mustármag a mag és a gyöngy jelképkörébe tartozik. Ez a jelképiség nemcsak a zsidó-keresztény hagyományban jelenik meg, hanem például a hinduizmusban is, ahol a mustármag olyan életprincípium, ami a lélek középpontjában, a szívben lakozik.¹⁴⁹

Egyházi értelmezés szerint, dogmatikai-spirituális értelemben a kicsiből naggyá levő szent erőt jelképező mustármag–mustárfa az Anyaszentegyház parabolája, tehát messianisztikus jelkép. Kultúrtörténeti szempontból a jelképiség érdekes vonatkozása, hogy mivel a liturgia helyéül szolgáló templom épülete az egyházszervezetet is jelenti (például a moldvai csángóban a „szentegyház” szó ’templomot’ és ’egyházszervezetet’ is jelöl, ugyanúgy mint a román „biserică”, a német „Kirche”, az angol „church” stb.), a folklórban a mustárfa a legkonkrétabb értelemben helyettesítheti a templomot is: „*Názáretben van egy mustromfa, / kívül aranyos, belől kegyelmes, / abban mondtak hétszer hét szent misét.*” (Nagyberény)¹⁵⁰ A középkori szimbolikus világképben egymástól még el nem különülő templomépület és egyházszervezet, illetve az ezek helyén álló mustárfa, ugyanakkor szimbolizálhatta a mennyei templomot is, tehát a mennyország jelképe is lehet.

A katolikus vidékeken szokásos, ma már kihalófélben lévő aprószentekelés (dec. 28.) népszokásának¹⁵¹ rítusszövegében emlegetett mustármag-hintezés („egy kicsi mustármagot hoztam, el szabad-e osztogatni?”, „ha megengedik, hogy elhintezhetném” stb.) jól egészíti ki a szokás alapját jelentő termékenységvarázsló vesszőzés szimbolizmusát, hiszen amint láttuk, a mustármag ugyancsak a nagyra növekedést, a fejlődést hivatott szimbolikusan előidézni.

A búzamaz és a kenyér. Együtt evés

A búzamaz élet- és termékenységjelkép jelentését kétségkívül erősíti az a tény, hogy a belőle készült kenyér sokféle az emberi táplálkozás alapja. A búzamaz életereje átível a földi léten, ezért a kenyér, illetve a kalácsfélék **az örök élet jelképei** lesznek. Ez a szimbolizmus erőteljesen jelenik meg a halottkultuszban, ahol a halottas kalácsoknak összetett jelképisége alakul ki: nemcsak a halott szimbolikus táplálékául szolgálhatnak (pl. sírra helyezve), hanem áldozati jellegük is van, és a kalácsok formái (pl. koszorú vagy létra alak, fonott formák stb.) is szimbolikus értelmet nyernek.¹⁵² (83. és 84. kép) A halottas kalácsokkal befolyásolni lehet a halott lelkének túlvilági útját. A moldvai csángó Románcsügésben a halottas szekér alá egy vízzel teli cserépfazekat helyeztek, rajta „sült pereg” volt vászonnal leterítve.¹⁵³ A víz feltehetőleg a lélek szomját volt hivatott csillapítani, a kalács táplálékul szolgált, a rá terített vászon pedig folytonosság jelkép volt, az ún. „pallóvászon” megfelelője. Az Alföldön szokásban volt, hogy a kifejezetten ilyen céllal sütött nagypénteki kenyeret a vízbe fulladtak holttestének keresésére használták: ilyenkor a kenyér közepét kifűrták, égő szentelt gyertyát állítottak bele, a vízre eresztették, és ahol a gyertya belefördült a vízbe, ott kezdték keresni a holttestet.

¹⁴⁸ Ismeretlen egyetemi hallgató közlése.

¹⁴⁹ Guénon R. 1997. 429–437.

¹⁵⁰ Erdélyi Zs. 1976. 270., 63. szöveg.

¹⁵¹ Lásd: Bálint S. 1989. 125–129.

¹⁵² Minderről bővebben: Gazda K. 2001b. 302–310.; Demeter É. 2005. 243–245.

¹⁵³ Balogh Ödön: *Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról*. Kolozsvár, 1942. 22.

Ugyancsak az *élet, örök élet* jelentés van jelen a búcsús perecek (85. és 33. kép) és a lakodalmi kalácsok, perecek (86. kép) jelképiségében, ami a *bőség, gazdagság, termékenység* jelentésekkel egészül ki. Csíkban régen a lakodalmakban ugyanazt a „főtt pereg”-nek nevezett kalácsfélét tették az ökrök szarvára, amit a csíksomlyói búcsúba vitt templomi kereszteken is elhelyeztek.¹⁵⁴ A lakodalmi szokásokban a lakodalmi pereg vagy kalács gyakran a borral, a másik alapvető életjelképpel együtt jelenik meg, és a násznép rituális együtt ivása *együtt evéssel*¹⁵⁵ is kiegészül. Moldvai csángó lakodalmakban ma is szokásban van, hogy az „örömkalácsnak” nevezett lakodalmi kalácsot a násznép széttépi, és mindenki eszik belőle. Az együtt evésnek áldozati (tor) jellege is van, ami – amint erről korábban már szó volt – ugyancsak életszimbólum, hiszen mindig élet születik az áldozatból.

A kenyér- és kalácsfélék feláldozásának rítusai természetesen jelennek meg az agrárkultuszban. Ezeknek az ételáldozatoknak termékenységvarázsló szerepük van. Egy orosz adat szerint a karácsonykor szent sarokba helyezett lepényt tavasszal a szántóföldre viszik.¹⁵⁶ A húsvéti szentelt ételek a magyar agrárkultuszban is szerephez jutnak.¹⁵⁷

A keresztény szimbolikában a kenyér (ostya) a borhoz hasonlóan Krisztus-jelkép, az örök élet legfőbb szimbóluma. Az eukarisztiára való utalás magyarázza a kenyér *szentségi jellegéről* kialakult népi képzeteket: a Székelyföldön úgy tudják, hogy Jézus képe van a búzaszemen, a megszelt kenyeret nem szabad az ajtó felé fordítani, a földre leejtett kenyérszeletre keresztet vetnek és megcsókoltatják a gyerekekkel stb.

A kenyérnek ugyanolyan gonoszúzó szerepe lehet, mint az ugyancsak búzalisztból készül ostyának. A puskába tett kenyérmorzzával le lehet löni a boszorkányt, az *Ördög és a kenyér* mesetípusban a kenyér távol tartja az ördögöt stb.¹⁵⁸

4. Nemi közösülés

Az eke és a szántás

A vágó, éles, kihegyezett eszközök a férfierő jelképei, és erős *szexuális tartalommal* rendelkeznek. Ez különösképpen érvényes a szántóeszközökre, amelyek szembenállnak a barázdával mint feminizált sebbel. G. Durand és M. Eliade különböző kultúrkörökből vett példákkal bizonyítják, hogy a szántóeszközök és a maszkulin szexualitás között azonosság van, ami alapvetően a közös megtermékenyítő erő következménye. A természeti népek primitív ekéi, turo, piszkáló botjai stb. mind fallikus eszközök.¹⁵⁹

Az *eke és a föld viszonya* minden kultúrában *a férfi és a nő viszonyát* jelképezi. A szántás-vetés életet adó cselekedetek, hiszen a föld megtermékenyítése történik általuk, a férfi–nő viszonylatában azonosak a nemzéssel.¹⁶⁰ A földműves népeknél a nőt a röggel azonosítják, a magszemet a férfimaggal, a földművelést pedig a házastársi egyesüléssel. „A nő eleven földdarab, vessetek bele férfiak magvat!” – olvasható az Atharva Védában. Egy 12. századi himnuszban a Szűzanyát így dicsőítik: „terra non arabilis, quae fructum parturiit” (be nem szántott föld, mely gyümölcsöt termett).¹⁶¹ Az „egy földet szántanak” szólás jelentése ’egy szeretőt

¹⁵⁴ Csíkszentkirály, saját gyűjtés.

¹⁵⁵ Az együtt evés szimbolizmusához lásd: Douglas M. 2003.

¹⁵⁶ Demeter É. 2005. 245.

¹⁵⁷ Bálint S. 1989. 296–300.

¹⁵⁸ Városi Ágnes: Olvasószemmel lövik le az ullant. A boszorkány elpusztítási módja a fertőendrői néphitben. *Korunk* XVI. 2005. 5. 57–58.

¹⁵⁹ Durand G. 1977. 197–199.; Eliade M. 2005. 268–272.

¹⁶⁰ Lükő G. 1942. 111–115.

¹⁶¹ Eliade M. 1996. 155.

tartanak¹⁶², a „szánt, de nem vet” szólást pedig gyermektelen emberre használják a Dunántúlon. A „szántottam gyöpöt, / vetettem gyöngyöt, / hajtottam ágát, / szedtem virágát” komplex, halmozást tartalmazó képben mindegyik népdalsor a szerelem élvezésre utal, a jelképek külön-külön is (pl. szántás, gyöngyvetés, ághajlítás, virágszedés stb.) erotikus jellegű szimbolikus cselekvések.

A szántás nyilvánvaló **termékenységvarázslás**, amit az is kifejez, hogy egyes népszokások keretében a rituális szántás eredményeként keletkezett barázdát be is vetik gabonamagokkal.¹⁶³ Az északi csángó Szabófalvában a közelmúltig szokásban volt, hogy ősztendő estéjén a lányos házaknál a legények ökrökkel szántottak, és az így húzott barázdákat újév reggelén búzával bevetették.¹⁶⁴ Újév napján a Tázló menti román falvakban ma is gyakorolják a rituális szántást és ekehúzást: fenyőfaheggyel és kendőkkel feldíszített eke elé egy pár ökröt fognak, és a felkészült gazda udvarán barázdát szántanak, amibe búzát vagy rizset hintenek.¹⁶⁵ Vannak adataink arra is, hogy szárazság idején a faluhatárt mágikus számú szűzleánnyal szántatták körül esővarázslás céljából.¹⁶⁶

A **temető felszántásával** kapcsolatos szimbolikus képeket szintén termékenység- és életvarázslásokként értelmezhetjük, melynek során az élők az ősök erejére tesznek szert. A magyar néphitben számos olyan hiedelem él, amelyeknek lényege, hogy a földbe eltemetett halottal való fizikai érintkezés új életet generál. Egy Baranya megyei hiedelem szerint, ha kiássák és porrá törik egy halott koponyáját, és a porból időnként enni adnak a lónak, akkor a ló tüzesvérű lesz.¹⁶⁷ A halottak csontjaival szerelmi varázslásokat is szoktak végezni. Idevágó vonatkozása is van annak a – tojás szimbolizmusa kapcsán előbb már említett – rítusnak, hogy Kalotaszegen a meddő asszonyok holt ember csontját használták fel a megtermékenyülés előidézésére.

A temető felszántásának szimbolizmusa a vallásos népköltészetben a **kozmikus megváltástan folyamatának** szimbolikus megjelenítésében nyer sajátos értelmet. Egy moldvai csángó karácsonyi énekben, ami imaként is használatos, Jézus születését a következő kép adja hírül: „*Én megfogom z ökrömnek jobb szarvát, / s én megfogám z ökrömnek jobb szarvát. / Én felszántám csincsim heljeit, / én felszántám csincsim heljeit. / Én bévetém Ádámnak magjával, / s én bévetém Ádámnak magjával.*” (Lujzikalagor)¹⁶⁸ A szimbolikus kép változataival az archaikus népi imádságokban is találkozunk: „*Feltekinték magos mennyékbe, / sírva látám Bódogságos Szépszüzmáriát. / Há mé sírsz? / Mit ne sírjak, / mikor a Jóisten el akarja vesztetni ez széjes ez világot! / Ne sírj! / Vedd el a Szent János ekéjét, / szántsd fel a cintorom hejít, / vettesd bé az Ádám magjával, / arattasd le az anyai szójával.*” (Diószeg)¹⁶⁹ Mindkét folklórszövegben a temető felszántásáról és ennek nyomán Mária Jézussal, a második Ádámmal való megtermékenyüléséről van szó, aki kereszthalála által („arattasd le az anyai szójával/anyai jajszóval”) elhozza az örök életet az emberiség számára.

A **nemi kapcsolat** a szimbólumok világában is **generálja az életet**, és gyakran maga a rituális nemi közösülés lesz mágikus termékenységjelképpé. Vannak olyan népszokások, amelyeknek keretében sor kerül ilyen rítusok szimbolikus eljátszására, vagy legalábbis gyakran történik utalás erre a jelképiségre. Amint láttuk, a tavaszi farsangi népszokásokban igen gyakoriak a felfokozott nemi tevékenységre való

¹⁶² Dugonics András (1820. I–II.) szólásgyűjteményéből idézi: Bernáth B. 1981. 33.

¹⁶³ Pozsony F. 1997. 306–307.

¹⁶⁴ Saját gyűjtés, 1999.

¹⁶⁵ Ichim Dorinel: *Zona etnografică Trotuş*. Bucureşti, 1983. 138.

¹⁶⁶ Lükő G. 1942. 114.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ Tánczos V. 1995. 256., 191. szöveg.

¹⁶⁹ Uo. 222., 166. szöveg.

célozgatások. A szimbolizmus a lakodalmi szokások rítusaiban, a tárgyi kellékek jelképiségében, a lakodalom költészetében is minduntalanul felbukkan, nem véletlen például, hogy a kéjvággyal megvádolt kakas és a vele nap mint nap nemi életet élő tyúk az egész európai kultúrkörben az esküvői párok privilegizált szimbóluma.

A szántás rítusait is ebben a szimbolikus összefüggésben kell életet adó cselekedetként értelmezni.

Ritmikus agrártevékenységek

Amint előbb láttuk, a **magvetésre** a szimbolikus szokáscselekményekben is a szántással összefüggésben, mintegy azt követően szokott sor kerülni.

Egyértelműen szexuális vonatkozása van a **cséplés** szimbolizmusának. Elég erre talán a „nyolcvan éves csűrben lehet csépelni, de nyolcvan éves cséphadaróval soha” szólást idézni.¹⁷⁰ Az **aratásnak** és **kaszálásnak** ugyancsak lehet szexuális jelentése, ez a jelképiség azonban sok esetben csak sejthető, illetve valószínűsíthető: „*Kimentem a selyemrétre kaszálni, / De nem tudtam én a szénát levágni, / Mert nem látszott a sok sárga virágtól, / Régi babám most búcsúzunk egymástól.*“ (Hódmezővásárhely) Vagy: „*Aki legény jöjjön velem kaszálni, / meg fogom a kaszámat kalapálni, / vágok olyan sűrű rendet a réten, / kilenc kislány nem gyűti fel a héten.*” (Szalonta)¹⁷¹

Ritmus (zene, tánc) és szexualitás

Gaston Bachelard az erotikus tűz jelképiségének lélektani gyökereiről szóló könyvében kifejti, hogy a ritmikus munka, illetve a szexuális aktus és a zeneiség összetartozó képzetek. A szexuális ritmus is zenében oldódik fel, a tűz meggyújtásának ritmikus munkájában tanult meg az ember énekelni.¹⁷² Az etnológia megerősíti ezt a sejtést: a természeti népeknél a tűzgyújtás, a favágás, a facsiszolás, az evezés, a kovácsolás stb. ritmikus technikáit énekek, táncok kísérik, tehát a tűz és a ritmus szolidáris képzetek.¹⁷³ Sok mitológiában a „tűz ura” méltóság világosan összekapcsolódik az „ének ura” méltóságával. Például a germán Odin és papja „énekkovácsok”, a Nyugat-Európában a középkorban megjelent cigányok zenészek és kovácsok voltak stb.¹⁷⁴

A zenei ritmust szolgáltató **hangszerek a teremtéshez és a termékenységhez** kapcsolódnak. Előfordul például, hogy dobokon ábrázolják a teremtés főbb szakaszait, az eget és a földet, terhes asszonyokat stb., a dob ugyanis teremtő szintézis, az ellentmondásos értékek egysége. A demiurgoszok gyakran dobbal, hárfával vagy más hangszerekkel jelennek meg, dobot verni ugyanis annyi, mint a Teremtő helyébe lépni, és vezényelni az új teremtést.¹⁷⁵

A **zenei ritmus** szublimáltan fejezi ki az egész képzetkört, amit a ritmikusság jellemez, például az évszakok, a holdfázisok, a növényiség drámai ciklikusságát. Shiva ciklikus istenség és egyszersmind táncoló isten is: egyik kezében dobot tart, ami a világegyetem megnyilvánulásait ritmizálja, a másikban pedig áldozati lángot.¹⁷⁶

Minden ritmikus koreográfia erotikus jellegű. A rituális táncok gyakran játszanak fontos szerepet az ünnepi ceremóniákban, amelyeknek célja a termékenységvarázslás vagy a társadalmi csoport túlélésének biztosítása. A tánc tehát mágikus termékenységi rituálé, de a ritmus által az egység erotikus szimbóluma is.¹⁷⁷

¹⁷⁰ Csíkménaság, saját gyűjtés.

¹⁷¹ Lükő G. 1942. 116.

¹⁷² Bachelard G. 2000. 54–58.

¹⁷³ Durand G. 1977. 416.

¹⁷⁴ Uo. 417.

¹⁷⁵ Uo. 417–418.

¹⁷⁶ Durand G. 1977. 418.

¹⁷⁷ Uo. 419.

A szexualitást a **forgó mozgás**, illetve a gurulás fejezi ki, ami a folklórban is szexuális értelmű. A kalotaszegi falvakban a tavaszi „juhmerés” háromnapos szertartásos ünnepe keretében szokott sor kerülni az ún. „henderikázás” rítusára, aminek lényege, hogy a tej megmérése utáni multság keretében a juhtartó gazdák ölbe kapják komáik feleségeit, kiviszik őket a domboldalba, és összeölelkezve begurulnak velük.¹⁷⁸ Minden bizonnyal a természet termékenységének mágikus serkentéséről van szó, hiszen a népszokásnak más szimbolikus elemei és értelmezhetők termékenységvarázslásként. Emellett szól az is, hogy a „henderikázás” szónak a ’henteregni’ jelentés mellett van szexuális aktusra vonatkozó jelentése is.¹⁷⁹ A kerékforgatás a farsangi szokásokban ugyancsak a nemi aktus jelképes utánzása, amit az is kifejez, hogy a forgó kerékre férfi és nő képét formázó bábukat helyeznek. Erdélyi Zsuzsanna vette észre, hogy a magyar folklórnak vannak olyan gyermekdalai, amelyekben előfordul a forgás motívuma, és amelyekről sejteni lehet, hogy régi jegyességi vagy házassági szertartások nyomait őrzik: „*Két Csicsók lányok fehérben vagyon, / Fehér a rózsá kezökben vagyon, / Fordulj egyet mátkámasszony.*”¹⁸⁰ (A szövegben a lányok öltözetének fehér színe utalhat a jegyességre, a forgás pedig erotikus tartalmú.) A szimbolizmus kapcsán megemlíjtük, hogy a kerék a prostituáltak egyetemes jelképe. A malom ugyancsak forgó mozgása miatt lesz erotikus jelképpé: „*A malomnak nincsen köve, / mégis lisztet jár, / Tiltják tőlem a rózsámat, / mégis hozzám jár.*”

Amint látjuk, ebben az esetben is egy több jelképből álló összefüggő szimbólumkonstellációval állunk szemben: az erotikus tűz–ritmikus dörzsölés–szexualitás–zene és tánc stb. mind-mind a termékenységet generáló szexuális ritmus megnyilatkozásai. G. Bachelard kezdeti gondolatához visszatérve: az emberi technológiák (tűzgyújtás, kerék, malom stb.) mind a ritmussal kezdődnek, és ez a ritmikusság erotikus jellegű is.

Összegzés

Az élet- és termékenység szimbolikus-mágikus úton történő megvalósítása alapvető vágya az emberiségnek. Vannak olyan egyetemes jelképek, amelyek nyilvánvalóan tartalmazzák az élet esszenciáját (víz, tűz, növényiség, szexualitás stb.), illetve generálják az életet. A túlélés, gyógyulás, egészségvarázslás szimbolikus technikáiban ezek a jelképek jutnak fontos szerephez.

A ciklikusság egyéb jelképeihez hasonlóan, ez a jelképkör sem polemikus jellegű. A jelentésekben megnyilvánuló optimizmus magától értetődő és megnyugtató a szimbólumokban hívő archaikus ember számára.

¹⁷⁸ Szabó Á. T. 2002. 91.

¹⁷⁹ Uo.

¹⁸⁰ Erdélyi Zs. 1961. 183.